

Jankovics Marcell

„Csillagok között fényességes csillag”

Jankovics Marcell

Csillagok között fényességes csillag

Képzőművészeti Kiadó, 1987

Jankovics Marcell

»Csillagok között fényességes csillag«

A Szent László-legenda és a csillagos ég

Szaklektorok: László Gyula, Kákosy László, Istvánovits Márton

Könyvtervező: Molnár V. József

A színes felvételeket: Dobos Lajos, Gabler Csaba, Haris László, Kovács Tamás, Mihalik Tamás, Mózer Zoltán, Mudrák Attila, MTI Raffael Csaba, Suba Ferenc, Szabóky Zsolt, Szelényi Károly, Szerencsés János, Szvoboda Ferenc és Tordy György,
a fekete-fehér fotókat: Domonkos Endre, Kovács László, Mihalik Tamás, Mózer Zoltán és Szvoboda Ferenc készítették.

A szövegábrák és más vonalas rajzok a szerző munkái.

ISBN: 963 336 319 5

Felelős kiadó: dr. Seres László igazgató
87.0155 Kossuth Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Bede István vezérigazgató
Felelős szerkesztő: Horváth Teréz
Műszaki vezető: Szedlák György
Műszaki szerkesztő: Kocsis Ferenc
Készült az MSZ 5601/5602 szabvány szerint, AN20 alakban, 18,745 (A/5) ív terjedelemben, 4000 példányban
KK–506–K–8791
Kódszám: 1921 1111

Tartalomjegyzék

Bevezetés

Ez a könyv egy falképeken megörökített középkori legendáról és a csillagokról szól. Két, látszólag teljesen külön világ ez, ugyan mi közük lehet egymáshoz? – kérdezheti most az olvasó.

Egy régi elbeszélés (mítosz, monda, mese vagy legenda) avagy kép és az ég csillagábrái között bármiféle kapcsolat keresése lehet erőltetett a mi szemünkben, ám keletkezésük idején ez sokkal természetesebb volt. Az ember másféleképpen tekint az égre, mást keres és lát a csillagokban, mint régen – mondjuk – a távcső fölfedezése előtt. Eleink számára a csillagképek nem csupán vonalakkal összeköthető fénypontok voltak, a bolygók sem csak az ég pontszerű vándorai, hanem hatalmas természet-, sors- és történelemformáló erők megtestesülései. Meghatározták az ember világképét, s jelen voltak életében: ünnepeiben, tudományában, művészetében.

A régi írásos és tárgyi emlékek ránk hagyott üzenetét tolmácsoló tudósok természetesen nem feledkeznek meg azok csillagászati, csillaghiedelmi vonatkozásairól sem. Általában azonban e kérdéskört mellékesnek ítélik, nem tudatosítva magukban és olvasóikban, hogy mielőtt a modern kor küszöbére léptünk volna, a csillagoktól és planétáktól – ma úgy mondanánk –, kozmikus erőktől való függés érzete még az európai kultúrát is mennyire áthatotta. De hát ez nem csoda, hiszen a modern tudományos gondolkodás és világkép mindössze másfél évszázados. Az ezt megelőző tudósi tevékenységekben sokkal nagyobb mérvű a spekuláció, mint a mérőeszközökkel, kísérletekkel ellenőrizhető „anyag", ennek megfelelően a tudományos érdeklődés különféle területei zavartalanul megfértek a filozófia fogalomkörében, s művelőjük számíthatott egyben „filozófusnak" is.

Persze a filozófus-csillagász legendánk és falképünk születésekor még jobbára csillagjós (asztrológus), sőt a csillagászok többsége még jó néhány évszázadig az. Mint Aby Warburg írja közelmúltban nálunk is megjelent könyvében, „kozmikus démonokként az antik istenek az ókor vége óta megszakítás nélkül a keresztény Európa vallási hatalmai közé tartoztak, és olyan lényeges meghatározói voltak mindennapi élete kialakulásának, hogy lehetetlen eltagadni azt a mellékuralmat, amelyet a pogány kozmológia, kivált az asztrológia az egyház által hallgatólagosan megtűrve gyakorolt. A hű áthagyományozódás révén, mellyel vándorútjukon – kiindulva a hellenizmustól, Arábián, Spanyolországon és Olaszországon át – Németországig eljutottak (ahol már 1470-től kalandos reneszánszukat élik meg szóban és képen Augsburg, Nürnberg és Lipcse újkeletű nyomdaművészetében), az égitestek istenei képileg-nyelvileg egyaránt eleven idő-istenségek maradtak, akik az év múlásának minden egyes szakaszát – magát a teljes évet, a hónapot, a napot, az órát, a percet és a másodpercet – számtanilag jelölték, s ugyanakkor mitikus személyességgel irányították is." (Aby Warburg: *A pogány-antik jóslás Luther korából.* Helikon, 1986. 8. o.)

Mályusz Elemér Zsigmond királyunk (1387–1437) asztrológia iránti közömbösségét a korban rendhagyó-

Példák és párhuzamok után mindenekelőtt a magunk háza táján keresgéltem, figyelembe véve, hogy művelődésünket a falképek keletkezésének koráig milyen közvetlen és közvetett hatások érhették. Így elsősorban a régi idők megvénült tanúihoz, a népmesékhez fordultam, kizárólag a magyar tündérmesékből válogatva példáimat.[1] Merítettem az uráli, altáji rokon népek hiedelmeiből, melyek eleink pogány hitvilágával egy tőről fakadtak, s az indoeurópai kultúrkincsből, melynek közvetlen vagy közvetett hatása – lett légyen az indiai, iráni vagy a görög-római műveltségről szó – bizonyított, mindazzal együtt, amit e kultúrák elődeiktől és szomszédaiktól (pl. a görög az egyiptomitól) kölcsönöztek.

Nem mellőzhettem természetesen az ősi, keleti-nyugati pogány hiedelmeket magába olvasztó zsidó-keresztény szellemiség hatását sem, hisz a legenda és a falkép épp e szellem jegyében született és maradt fenn. Mindazonáltal a vizsgált képzetkör egyetemes voltát érzékeltetendő, távoli földrészekről is kölcsönöztem mutatóba néhány példát.

A könyv nem az egyetemesnek tekinthető asztrális képzetek keletkezésével és elterjedésével foglalkozik, ezért sem a hatások útjának vizsgálatát, sem a kronológia kérdéseit nem helyezi előtérbe. Terjedelmi szempontokon kívül még két okból: egyrészt a mondott képzetek eredete az írásbeliség előtti időkbe vész, ami a pontos adatolhatóságot kizárja, másrészt – mint jeleztem már, és a későbbiekben is rendre látni fogjuk – a képzetek rokonsága, mondhatni egyetemessége nem csupán kölcsönhatásokon és átvételeken alapszik; márpedig az időrendi és térbeli összefüggések számonkérése csak ilyen értelemben indokolt. Ennek ellenére olyan példát bizonyító céllal, mely kronologikusan nem illik a képbe, nem hoztam föl állításaim mellett.[2]

A témaválasztásból következik, hogy elsősorban képi ábrázolásokat fogtam vallatóra, de amikor csak módom volt rá, írott forrásokat hívtam melléjük tanúul. A csillagos ég mint látvány ugyan magáért beszél, de mivel a középkori embernek, a legenda kortársának szemével kell felnéznünk rá, az összehasonlítás alapjául szolgáló asztronómiai és asztrológiai adatokat illetően csak azokat vettem figyelembe, amelyekről az antik és középkori források is tudósítanak.

Forrásként lehetőleg olyan műveket jelöltem meg, amelyek a hazai olvasók számára hozzáférhetők; a könyvben található adatokat a forrásjegyzékben fölsorolt munkákból merítettem.

I. Boldogasszony lovagja

Legenda és falkép

Idézzük föl a szóban forgó legendát, THURÓCZI JÁNOS nyomán, melyet a „kunok” (tk. besenyők) ellen vívott kerlési avagy cserhalmi ütközet (1068) leírásának végére szőtt 1488-ban Augsburgban nyomtatott krónikájába:

„Szent László herceg meglátott egy pogányt, aki lova hátán egy szép magyar leányt hurcolt magával. Azt gondolta tehát Szent László herceg, hogy ez a váradi püspök leánya, és ámbár nehéz sebben volt, mégis nagy hamar üldözőbe vette lova hátán, melyet Szögnek nevezett. Midőn azután lándzsavégre megközelítette, semmire sem ment vele, mert az ő lova már nem iramodott gyorsabban, amannak lova sem maradt vissza semennyit sem; így mintegy kartávolság volt a lándzsa hegye és a kun háta között. Rákiáltott tehát Szent László herceg a leányra és mondá: ‚Szép hugám! Fogd meg a kunt övénél, és vesd magad a földre!’ Az meg is tette. Mikor a földön hevert, Szent László herceg közelről át akarta szúrni a lándzsával; a leány ekkor nagyon kérte, ne ölje meg, hanem bocsássa el. Ebből is kitetszik, nincsen hívség az asszonyokban, bizonyára fajtalan szerelemből akarta megszabadítani. A szent herceg ezután sokáig mérkőzött a férfiúval, majd elvágta az inát és megölte. De az a leány nem a püspök leánya volt.”

THURÓCZI JÁNOS szinte szó szerint mentette át a *Képes Krónika* XIV. sz.-i szövegét, ám könyvének illusztrációja (1. kép) nem annyira a szöveghez, mint inkább azokhoz a középkori, többnyire Anjou-kori falfestményekhez hű, melyek a legendát a Felvidéken, Erdélyben, az egykori nyugati végeken s itt-ott az ország belsejében megörökítették (4–30. kép).

A falfestmények képregényszerűen megoldott eseménysora rendesen 5 jelenetből áll:

1. Szent László kivonul Váradról – a magyar sereg megütközik a kunokkal.
2. A szent üldözi a leányrabló kunt.
3. A két vitéz fegyvertelenül küzd, a leány egy szekercével vagy karddal belevág a kun horgasinába.
4. A leány a magyar vitéz által térdre kényszerített kun fejét veszi.
5. Szent László a fejét a leány ölébe hajtva pihen.

A rövid leírásból is kitűnik, hogy a festők másképp tudták a legendát. Még fontosabb, hogy a festői felfogás egységes. Elegendő futó pillantást vetni a falképekre, hogy meggyőződjünk erről. Kánoni szabályosság érvényesül az eseménysor jelenetre bontásában, a főalakok ábrázolásában, számuk állandóságában és képtagonkénti elrendezésükben, valamint a jelenetkompozíciók rímelő összecsengésében.

A nyitóképet nem számítva, a legenda-ábrázolásokon szereplő alakok és elemek száma rendesen 8. Ezek a következők: Szent László herceg (1), a herceg paripája (2) és fegyverzete, különös tekintettel a kardra, ill. bárdra, mely ellenfele végzetét okozza (3), a kun rabló (4) és annak lova (5), az elrabolt leány (6), végül két fa (7–8). A 8 szereplő közül 3-3 ellentétpárt alkot, amit a festők egyebek között színekkel is hangsúlyoznak. A herceg és paripája, valamint az egyik fa világos színekben pompázik; Szent Lászlót rendszerint dics-

1. A sepsikillyéni (Chiliani) falkép rajzmásolata (László Gyulától)

A leány személyét illetően van a falképeknek egyéb sajátossága is. A lovon ülő leányzót feltűnően kicsinek, gyermekméretűnek ábrázolták a festők. Nem pusztán kompozíciós oka[5], hanem dramaturgiai célja is lehetett ennek. A leány termete szerepének növekvő fontosságával együtt jelenetről jelenetre nő, de csak az utolsó képen lesz Lászlóval arányos, felnőtt méretű; olyan tehát, mint a rimabányai kezdőképen látható nőalak.

A bántornyai falkép festője rendhagyó indítás után ugyancsak rendhagyóan folytatja a történetet. Az indító leányrablás és az üldözés közé egy további képet illesztett, ami azt a pillanatot ábrázolja, amikor a kun a menekülés során az elrabolt[6] leány ölébe hajtva fejét megpihen. Ez a jelenet a legenda záróképének, László pihenésének tükörképe! (30. kép) Maga az üldözés a bántornyai falképen így harmadik a jelenetek sorában, és festője a csata keretébe helyezi[7].

A hiábavaló üldözésnek az vet véget, hogy a leány a herceg kérésére lerántja elrablóját a földre. Ezt a fordulatot a festők átugorták, – kivéve a zsegrai freskó alkotóját (14. kép). A harmadik képtag már a gyalogos vitézek birkózását ábrázolja, azt is végső fázisában, amikor a leány Szent László kardját vagy bárdját a kun horgasinába vágva eldönti a viadal kimenetelét (13., 17., 20–23. kép). Az ábrázolás egy pillanatképnél mégis beszédesebb. A küzdők fegyvertelenül mennek ölre, s ez a küzdelemnek – amint László Gyula idézett művében megállapította – szertartásos jelleget kölcsönöz, emellett időleges, részleges sebezhetetlenségükre is utal. (Fegyverrel semmire sem mennének, ezért a birkózás, de ha fegyverrel is harcolnának, mivel szemben állnak egymással, a herceg nem tudna a kun egyetlen sebezhető pontjához férkőzni.) Továbbá, az alakok tartása elárulja, hogy egyenlő erők harca ez, aminek – akárcsak a kilátástalan üldözésnek – csak egy harmadik beavatkozása vethet véget, aki ezúttal sem más, mint *a kun titkába nyilvánvalóan beavatott leány*. (Hogy a leány ismeri a kun sebezhető pontját, a krónikást igazolja, aki szerint a leány a kunnak szerelmese, tehát bizalmasa volt.) Az a mód, ahogy elbánik vele, a legendát egyetemes érvényűvé emeli – írja László Gyula. Az egy ponton, rendszerint a lábán, sarkán sebezhető hős alakja széles körben ismert. Fontosságára való tekintettel e mozzanatra még külön visszatérünk.

Más jelek is arról árulkodnak, hogy nem közönséges halandók csapnak itt össze. Ha hajlamosak is vagyunk a Szent Lászlót övező dicsfényt a szentté avatott királynak kijáró attributumként kezelni, aminek a legenda tárgyát illetően külön jelentősége aligha lehet, azért ne feledkezzünk meg arról, hogy a szentség a képzelt személyt és a történelmi alakot egyaránt az egyszerű halandó fölé emelte a középkori ember szemében. László királyunk szentté avatásába nyilván belejátszott, hogy az országot a kun betörésektől megszabadította – történelmi szinten a legenda ezt jelképezi. A karaszkói festő kifejezetten a kun legyőzéséért adományozza Lászlónak a dicsfényt. A falképek hercegének glóriája ennél mégis többet jelent, ahogy a legendák szentje is több a kunverő királynál. A *Magyar Anjou Legendárium* pl. a tárgyalt legenda befejezéseképpen Szent Lászlót úgy ábrázolja, amint a levegőbe (felhőkbe) emelkedve mond köszönő imát az égieknek (3. kép).

A levitáció a szenteknek tulajdonított csodák között ritkaságszámba megy. Ábrázolása elsősorban istenek, Krisztus, Szűz Mária, Illés próféta és az angyalok alak-

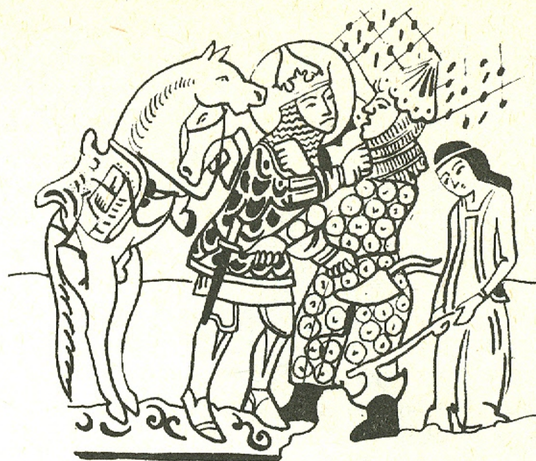
addig egyenrangú fél csupán, amíg a fájától el nem szakad. A horgasinát megsebző leány közéje és a fája közé ékelődik, mintegy elvágva őt annak lehetőségétől, hogy életerejét megújíthassa. Mindez megint csak a legenda mitikus hátterét igazolja.

A küzdelemre a kunnak a negyedik képtagon látható lefejezése tesz pontot. László herceg a földre kényszerített, könyörgő kun fejét a varkocsánál fogva feszíti a kivégzéshez kívánatos helyzetbe, hogy a leány az ő fegyverével végrehajthassa a véres tettet (25., 27., 28. kép).

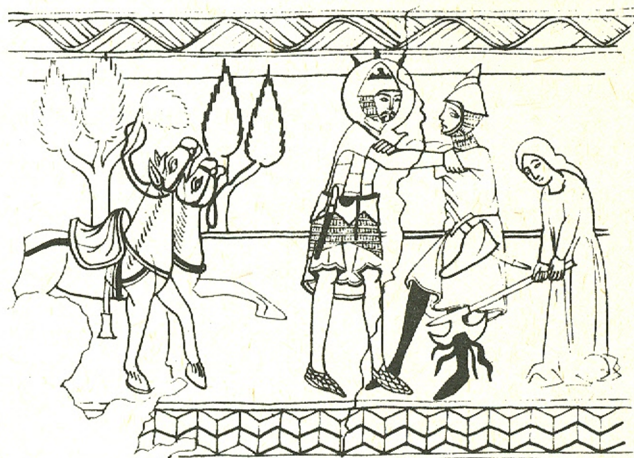
Az ábrázolás mikéntje némely esetben többet sejtet a fenti leírásnál. A gelencei falképen (27. kép) pl. a kun varkocsa inkább merev szarvpárnak tűnik, mint lágy hajfonatnak. A herceg mozdulata is ezt sugallja; úgy látszik, mintha súlyával nehezedne rá, akár a szántóvető az eke szarvára. Figyelembe véve a kun többi ördögi vonását: fekete és vörös színét, s hogy tüzet okád ellenfelére, valamint LÁSZLÓ GYULA megalapozott végkövetkeztetését, miszerint a kun a sötétség (az alvilág, a pokol) erőit személyesíti meg, ördögszarvakat látni varkocsaiban nem tűnhet önkényesnek. (A hajfonatokat más képtagokon a süveg rejti, ami azt jelenti, hogy a süveg alatt is szarvként fölfelé merednek.)

Egyes falképeken – a maksain, vitfalvin (Vitovice) például – a kunt Szent László fája tövén éri a halálos csapás (15., 17. kép), ami a jelenetet baljós feszültséggel tölti meg. A (fejsze)csapás nemcsak a kunt, László fáját is érheti, mintegy azt sejtetvén, a kun halála nem marad bosszulatlanul. Az elrendezés jelentőségét növeli, hogy a következő, egyben befejező képpel szimmetriát mutat. *Míg itt a fa alatt a kun fekszik lehunyt szemmel, halálos sebben, s fölötte a leányzó emeli a fegyvert, amott László fekszik a fa tövén*[10], *lehunyt szemű fejét a leány ölébe hajtva.* A fegyverek az utóbbi esetben a fán függenek, a leány a vitéz fölé hajol, és kedveskedve a haját tisztogatja. A *Legendárium* képe alátámasztja a megfelelés jogosságát, a miniátor itt Lászlót is *sebesülten* ábrázolja. A krónika nyomán a korábbi csatában szerzett sebre kellene gondolnunk, de miért nincs nyoma akkor az előző képeken?

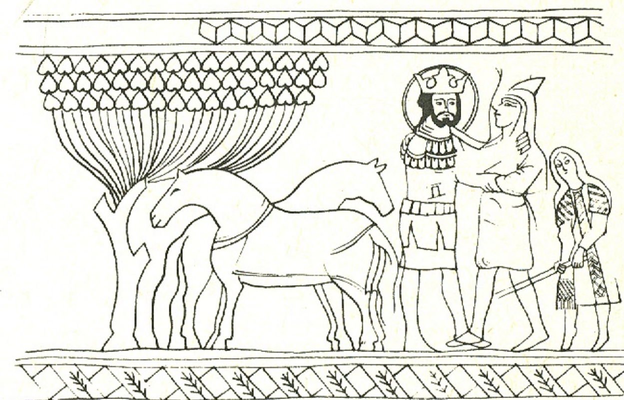
A küzdelem ábrázolásán kívül a pihenés jelenete foglalkoztatta leginkább a kutatókat. Elsősorban e két képrészlet keleti párhuzamai nyomán ismerte föl LÁSZLÓ GYULA – s ezt horderejére való tekintettel nem győzöm hangsúlyozni –, hogy „ezeknek az ősidőkből öröklött

2. Sepsikillyén

3. Gelence

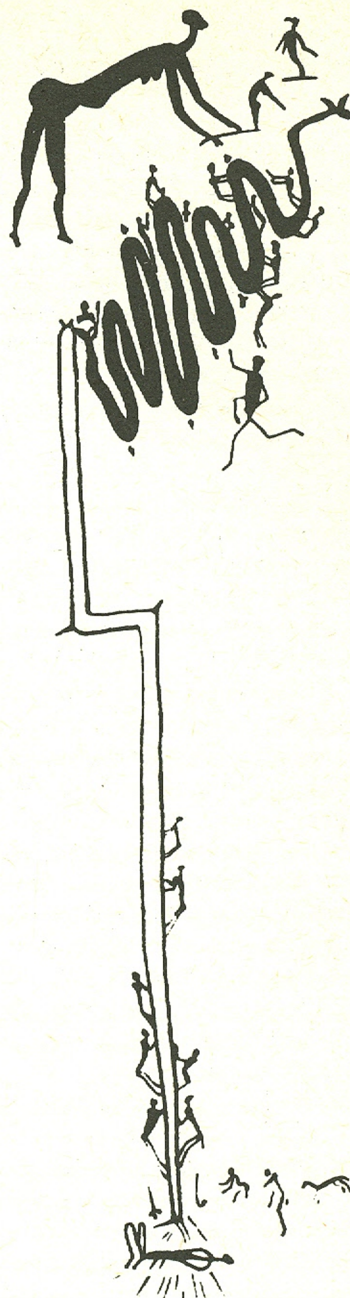

4. Téréske

kus képzetet és misztériumvallást,[13] valamint a szellemükben fogant epikus műveket és képzőművészeti alkotásokat begyűjthetnénk. Ám az anyag teljes áttekintése, még a közeli párhuzamoké is, lehetetlen. Nem beszélve arról, hogy hazánkban a falképek keletkezésének korában az említett tanok már lassan feledésbe merültek, s a hivatalos Magyarország részéről megvetett és üldözendő pogány hagyománnyá lettek, még ha keresztény álcában bukkantak is fel. (A magyar királyok élen jártak a Kelet-Európában elterjedt, de iráni eredetű, gnosztikus-manicheista bogumil eretnekség fölszámolásában, mely szekta a falképek festőire nagy hatást gyakorolhatott. – A bogumilizmus alaptanítása szerint a világban két, egymással harcban álló princípium van, a Jó és a Rossz.) A „föld alá" szorult szellemiség csupán az egyszerű nép körében, a parasztok együgyűnek ítélt fecsegéseként tengődhetett tovább. Ezért is fordultam elsősorban mesekincsünkhöz. Tettem ezt annak figyelembevételével, hogy a tündérmesék az ősi vallásokkal, mítoszokkal, hőseposzokkal tipológiai, nemegyszer genetikai rokonságban vannak. Így a legenda és a mese összevetésekor fölmerülő egyezések jó része az utóbbiakra is érvényesnek tekinthető.

Falképekről lévén szó, hadd mutassam be, mily tág e kör, népmeséinktől igen távol eső két képi példán. Az 5. sz. rajzon látható dél-afrikai sziklafestmény akár az *Égigérő fá*ról szóló mesék illusztrációja is lehetne: a mesebeli fán csodás nőszemély él egy sárkány társaságában; a megszabadítására vállalkozók csak a fára mászva juthatnak el hozzá, csakúgy, mint a sziklaképen is. Közelebbi, de elgondolkoztató bibliai párhuzamra utal Pécs román kori székesegyházának dombormű töredéke, mely a bibliai Sámsont[14] mesebeli Fanyűvőként ábrázolja (42. kép).

A példák kiválogatásánál nemcsak a legenda híres mozzanatai (sebezhetetlenség, életfák, táltosküzdelem, végzetes lábseb, fejbenézés stb.) lebegtek a szemem előtt. Ügyeltem arra is, hogy a megfelelés a cselekményvázra és a szereplőkre, szerepkörökre nézve is megállja a helyét. A könnyebb áttekintés végett a legenda ismertetésének rendjét igyekszem követni.

5. Az égigérő fa meséje dél-afrikai sziklafestményről

b) *Az esküvő, a helyreállított házasság,* mindaz ami a mesei boldog-véget jelenti, a falképeken a beteljesült szerelem ábrázolásában ölt formát. A mesék nagy részében, így a többmenetes mesékben s azokban, ahol a hősnek ellenfele legyőzése után még további feladatokkal kell megbirkóznia[18], a legendabeli „fejbenézés-jelenet" többször beékelődhet, sőt *a cselekményt beindító károkozás is gyakran ilyen helyzetben következik be!* (A jelenet részletes elemzésére külön kerítünk sort.)

E röviden fölrajzolt cselekményvázra emlékeztet a szerkezete a meghaló és föltámadó istenek (Ozirisz, Tammúz, Adónisz, Mithras stb.) mítoszainak és számos mitikus elbeszélésnek (l. Perszeusz, Héraklész, Thészeusz és más héroszok történeteit), néhány bibliai regének (így Sámsonénak), a közép-ázsiai hősénekek jó részének, az egyes szerepkörökben tömegeket mozgató nagyeposzoknak (*Rámájanának*, *Iliásznak*, *Nibelung-ének*nek), melyek előképéül a világosság és a sötétség harcáról szóló mítoszok szolgáltak. Ebből a szempontból az iráni és uráli képzetek (Ormuzd és Ahriman; Numi-torem és Khul-ater harca Ma-anku Földistennőért) különös figyelmet érdemelnek.

A legenda és a mesei szerepkörök

V. J. Propp a mesei szerepkörök számát hétben állapította meg. Ezek a következők: *hős, ellenfél, segítőtárs, álhős, keresett személy, adományozó és útnak indító.* A velük egyenrangúan működő, csodálatos tulajdonságú tárgyakat, gyűjtőnevükön: a *varázseszközt* nem sorolja külön szerepkörbe, hanem a segítő sajátos megjelenési formájának tekinti. Ez a megállapítás módosításra szorul. Egyfelől nemcsak a segítő, hanem minden szereplő ölthet tárgyalakot, maga a hős is: kővé változtatják vagy megölik, s a véréből sarjadó fából ágyat ácsolnak, vagy a küzdelem során kerékként harcol stb. (6. ábránk példa a megölt ember véréből sarjadó fára), mint ahogy természeti képződménybe, növénybe, állatba, testrészbe is bújhatnak. Hasonlóképpen, nemcsak a varázseszköz válhat valóságos eszköztárrá egy mesén belül, a többi szerepkört is betöltheti egyidejűleg több szereplő.[19] Másfelől, a varázseszköznek van egy fajtája, mely egyik szerepkörbe sem illik – a segítőébe sem. Önálló életet él a többi szerepkört betöltő alakkal együtt és egyidejűleg, és – látni fogjuk – más a feladata is. Ezért a szerepkörök számát nyolcra egészítettem ki.

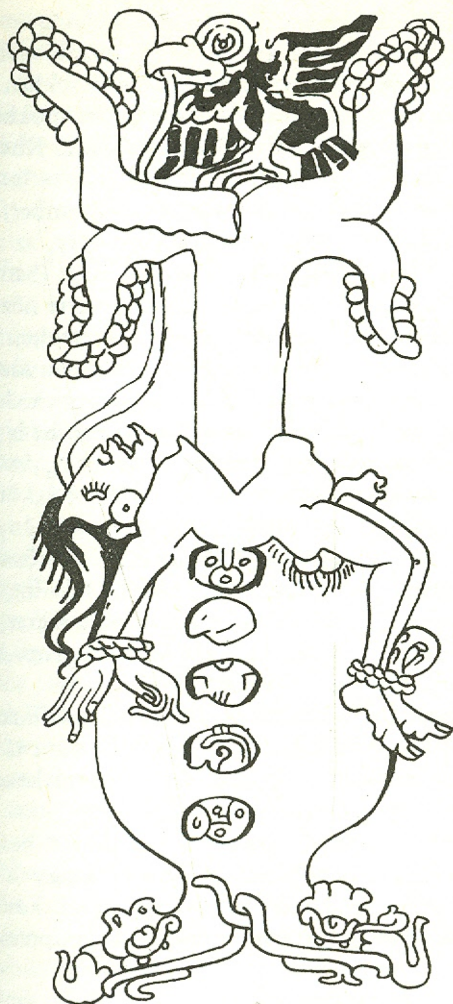
1. *A hős.* Rendszerint királyfi, a mese végén fél királyság ura.[20] Ő a legkisebb fiú, aki meghal és föltámad; királyi parancsra csodás tetteket hajt végre, s mint a Berze Nagy-féle *Égitestszabadító* típusnév is jelzi, a világosság képviseletében harcol. Külső jegyei: ifjúság, arany haj, részbeni sebezhetetlenség, (a *Rendes* című mese hősét pl. golyó nem fogja, csak kard).

A mitikus elbeszélések, eposzok hősei is ilyenek. Ilyen a zsidó Sámson, az óind Visnu-Ráma, a perzsa Firédun, Rusztem és a *Királyok könyvé*nek más szőke hőse; az ázsiai hősénekek bajnokai: Hán Hurmász, Arany Ijász és mások; az uráli regék aranyfürtű napistene, a görög Órión, Perszeusz, Héraklész, Iászón, Thészeusz; a kelta Oisin, s a másik északi hős, a germán Sigurd-Siegfried, és ilyen volt esetenként a kereszténység egykori katonaszentje, Szent László elő- és mintaképe: György is.

A mondottak, a nyilvánvaló funkcionális egyezéseken túl, Lászlóra is illenek. A képeken sebezhetetlennek ábrázolták, „világító arany hajjal" – dicsfénnyel. Legendabeli sebesülése és csodás gyógyulása is halál és föltámadás értelmű. A történtek idején királyfi, majd kisebbik király s a trón várományosa lesz. A kerlési csatának igazi hőse nem bátyja, a háttérbe húzódó Géza, s nem is a király, Salamon, hanem ő, a kisebbik fiú.

2. *Az ellenfél* a hős ellentétpárja. Szerepköre a hős elveszejtésében, a keresett személy és a varázseszköz eltulajdonításában nyilvánul meg. Tetteiért meglakol, a hős büntető keze utoléri. Szerepét legendákban a kun játssza.

A mesebeli ellenfél a *sötétség* bajnoka. Halál, szarvakat viselő ördög képében, Plutó (Hádész) néven, vagy tűzokádó de emberszabású sárkányként is megjelenik az alvilág, a pokol, a „másik félvilág", „alsó India" képviseletében. Máskor foglalkozása, külseje, „nemzeti hovatartozása" rokonítja a legendabeli kunnal. Így megjelenhet rabló, zsivány képében is; egyszer vörös (vörös láng, vörös ember, „vörös tengeren túli" uralkodó, vörös ördög, vörös kutya stb. – 48. kép), másszor

6. Emberáldozat képe a drezdai Maya kódexből

fekete (a „fekete tenger", „fekete város" királya, fekete felleg, varjú, Fekete Saskirály stb.), hol pedig a magyarság keleti („kunos") ellenségeit jelképező hiedelmi alak (kutyafejű király, kutyafejű tatárok vezére, pogány király, török basa) ölt benne testet.

Fekete sárkányember Rávana, az óind eposz „alsó indiabeli" királya (49. kép), fekete Ahriman, Ormuzd testvérellenfele; fekete Káin, Ábel gyilkosa, s fekete Hágen, Siegfriedé. Feketék az uráli, altáji alvilág urai; Fekete bajnok Arany Ijász ellenfele, de vörös Ataj Ulán, Hán Hurmaszé. Vörös Ézsau, Jákob ellenlábasa, vörös kutyák űzik a kelta Oisint halálba. Firédun sárkánykirállyal, Rusztem szarvas ördöggel küzd; Perszeusz tengeri szörnnyel, Órión és Mithras az ég fekete bikájával.

3. *A segítő* számos funkciója közül csak kettőt említenék: szerepét a hős helyváltoztatásában és részvételét a küzdelemben a hős oldalán. Gyakran a hős ikerfivére, még gyakrabban fehér- vagy aranyszőrű táltosa.

Néhány híres táltos a mitikus hátasok közül: Sleipnir Odin lova volt (54. kép), Grani Siegfriedé, Pégaszosz Perszeusz hátasa volt, Raks pedig Rusztemé, s ne feledkezzünk meg az uráli napisten égi paripájáról sem, mely – akárcsak a fölsoroltak – a segítő szerepkörét tölti be gazdája alatt. Tán mondanom sem kell, László segítője csakis Szög nevű táltosa lehet.

4. *Az álhős* a segítő ellentétpárjaként harcol az ellenfél hátasaként, némelykor azonban csak gazdája elpusztítása után lép a színre. Színe vörös (Vörös vitéz, tűzeső, hőst bénító rozsdaveres vaskelepce, Vasderes vagy Talygarőt nevű sárkányló). Ha ló alakban jelenik meg, a hős táltosával küszködik. Mindez indokolja, hogy a kun paripájával azonosítsuk.

Az altáji alvilág fejedelme, Erlik kán fekete lova, a hindu mitológia tüzet fúvó tenger alatti lóóriása, Vadava-mukha (melyet G. DE SANTILLANA és H. VON DECHEND a vörös Mars állataként azonosít) és maga a vértől piroslő „érc-Árész", a görög regék eme „vörös vitéze" csak kiragadott példányai az egyetemes mítoszkincs álhőseinek.

5. *A varázseszköz* rendszerint fegyver, melynek a viadal eldöntésében a segítő mellett döntő szerepe van. Többnyire kard, mellyel a hős a birokban legyőzött ellenfél fejét veszi. Bár kivétel nélkül tárgyként szerepel, bizonyos értelemben a hős testvérének, testrészének tekinthető. Ő, a hős és a segítő egy időben születnek, vagy a hős a segítővel együtt ugyanarról a fáról oldja le, ugyanattól a nőtől kapja, vagy a testrészeként véle születik stb.

Ilyen Perszeusz Gorgó-szülte aranykardja (52. kép), Firédun tehénfejes buzogánya, Siegfried fából nyert pallosa, Indra égisten nyila vagy Pániszé, mellyel Akhilleuszt lövi sarkon.

A mondottakból következik, hogy a falképeken a varázseszköz csak a kunt elpusztító Szent László-i attributum: a bárd vagy kard lehet.

esett ősapa koponyájára hullottak vissza. Mint ismeretes, a Golgota név Koponya-dombot jelent, s a hagyomány Ádám koponyáját érti ezen. Jelképes értelemben Ádám koponyájával azonosítható a Kálvária-ábrázolásokon, Krisztus keresztje tövén gyakran látható koponya is (61. kép).

Sarokseb és fejbenézés

A bajvívók sebezhetetlenségéről szólván többször utaltam annak részlegességére. Minden hősnek és ellenfélnek van „Achilles-sarka". Így is van rendjén, mert bármelyikük legyőzhetetlensége a folyamatot megfordíthatatlanná tenné, a mesének a tétje, a képzetnek az értelme veszne el. Ne csodálkozzunk hát, ha a példák egy részében nem a „kun", hanem „László" sarkában jár a halál.

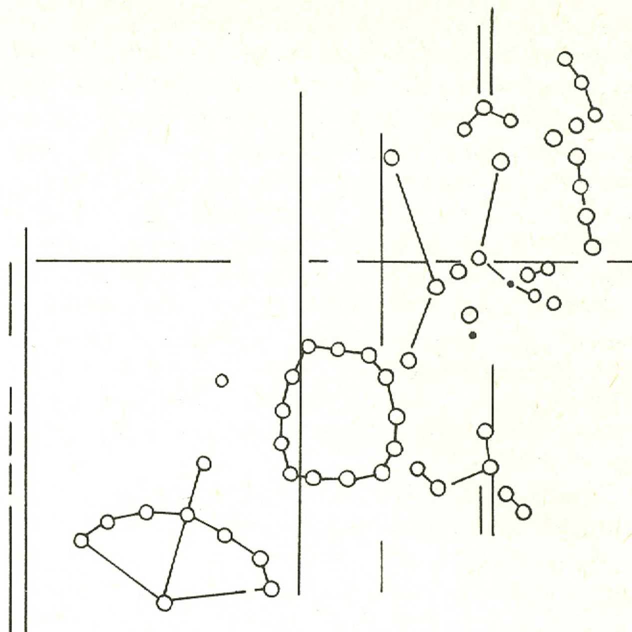
Az örökifjúság vize című mesében a királyi apa vágja kését legkisebb fia „lábakásájába". *A király és az ördög* című mesében a motívum sajátos, „öngyilkos" változata bukkan föl: az ördög a hős felé sújt buzogányával, de saját lábát üti meg; kénytelen hát hazasántikálni a pokolba. A *Mesë jë kiráraó mëg ezeő juhászáraó* című mesében a hős nem hajlandó fölfedni a kilétét királyi apósának, mire az kardjával a bokájába szúr. A *Csonka és sánta pajtás* típuscímet viselő mesék hősei a keresett személlyel vívott szerelmi csatában csonkulnak meg: a nászéjszakán vesztik el „lábukat". A típusba sorolt *Hajnalka* című mesében a motívum szorosabban illeszkedik a legendához. A hős gonosz fivérei egy pörgő karikát készítenek, mely a borotvánál is élesebb, s ráveszik öccsüket, hogy a térdén törje el. A karika Hajnalka térdét elvágja. A mozzanat szó szerinti párja a kaukázusi *Amiráni eposz*ban olvasható: A kőből született hőst „mitikus kovács veszi kezébe: tüzében (vagy farkas tejében) megedzi, ezáltal sebezhetetlenné válik, mint Achilleus... megjárja az alvilágot (hogy »anyját« kimentse az alvilági tóból); hogy végül ármány következtében veszítse életét: az ellene fenekedő nártok ráveszik, hogy a hegyről legörgetett Balszagot, Zsan-Sereh-kereket (olykor ez fogazott kőkorong, minden bizonnyal napszimbólum) térdével állítsa meg (itt egyetlen sebezhető pontja, ahol ti. a kovács, amikor edzette, fogójával tartotta). A kerék átvágja a hős lábát, Szoszruko elvérzik." (ISTVÁNOVITS MÁRTON i. m. 197. o.)

A Kaukázustól délre keletkezett *Királyok könyv*ének legnagyobb hőse Rusztem. Számos tette közül a Fehér Déven aratott diadala az egyik legnevezetesebb. A párviadal egyik illusztrációján Rusztem a szarvas démont a térdén sebzi meg (66. kép). A már említett mongol *Geszer ének*ben a két isten: Hán Hurmasz és Ataj Ulán, a keleti és nyugati égtáj uralkodói a középső ég urának lányáért csapnak össze. „Sokáig úgy látszott, hogy egyikük sem tudja legyőzni a másikat..., amikor előbukkant egy égi domb mögül Bühe Beligte, és atyja oldalán beavatkozott a küzdelembe. Kardjának egyetlen csapásával levágta Ataj Ulán jobb lábának nagyujját, amelyben annak varázsereje lakott. Ettől... kezdve Ataj Ulán sorsa meg volt pecsételve. Hán Hurmasz, ereje végső megfeszítésével felemelte a kardját, és egyetlen csapással levágta Ataj Ulán fejét." (LŐRINCZ LÁSZLÓ i. m. 45–46. o.)

A hindu *Mahábhárata* hőse Krisna (a „Fekete"), Visnu isten földi megtestesülése. Krisnát is egyetlen sebezhető pontján, a sarkán éri utol a halál egy Dzsara („Öregkor") nevű vadász nyílvesszeje képében.

A motívum fölbukkan az óceán túlsó partján is. Tezkatlipoka istent, aki az azték vallásban ugyanúgy harcban állott Kvecálkoátl-lal, mint az ókori Egyiptomban Széth isten a fivérével, Ozirisszel, féllábúnak hitték.

Figyelemre méltó az ótestamentum civakodó testvérpárjának története. Jákob és Ézsau pl. már anyjuk méhében egymásnak esik – akárcsak Ormuzd és Ahriman –, ki szülessék meg előbb. Jákob egyelőre veszít, Ézsau *sarkába* kapaszkodva másodikként jő a világra.[25] Amikor Jákob férfivá serdülvén magával Istennel kél birokra, az csak úgy tud a választott férfiún erőt venni, hogy „megilleté csípőjének forgócsontját", s az kimegy a helyéből. Egy zsidó szentírás-magyarázat szerint Jákob isteni ellenfele igazából Ézsau volt. Ezt a Biblia szövegösszefüggése és némely Ézsaura vonatkozó célzás igazolni látszik. Jákobnak viszont a küzdelemben nyert neve, Izraél valószínűleg annyit tesz: „Él küzd", Él pedig eredetileg *bikaisten* volt (l.: GRAVES–PATAY: *Héber mítoszok*). Mindebből az következik,

◁ 7. *A Puppis, Canis Maior és Orion a dendarai dombormûvön (Kákosy L. nyomán)*
8. *11. sz-i kínai csillagtérkép részlete a Puppis, Canis Maior és Orion képmásával (Drössler nyomán)*

Nappal együtt áll. Iránban tehát a Sirius ugyanúgy a nyári szárazságban vizet hozó csillagisten volt, mint Egyiptomban, ahol a csillag eltűnése a Nílus közelgő áradását jelezte. Tistriját ráadásul az irániak is *Ijász*nak képzelték, csakúgy, mint megfelelőit az egyiptomiak, hettiták, görögök, mezopotámiak, indiaiak, kínaiak és mások.

Tistrija mítosza és a Szent László-legenda közti lehetséges összefüggés mellett szól egyebek között két, a legenda szereplőit jellemző mozzanat. Az egyik az a monda, mely Lászlót a seregének sziklából *vizet fakasztó* vezér képében ábrázolja, a másik a kakaslomnici freskó, melyen a kun vitéz *tüzet fúvó* démonként jelenik meg. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy Szent László névünnepét épp június 27-ére tették a szentté avató vizitátorok, méghozzá egy csillag-csoda eredményeképpen, mint arról már a bevezetőben szó esett. (Ésszerűen a sír felett június 27-én *délben megjelenő csillag csak a Nappal együtt álló Siriusszal azonosítható.*) Ez nem azt jelenti, mintha Tistrija csak a kunnal küzdő László herceg alakjához szolgálhatott volna mintául, sőt, valószínűbbnek tartom, hogy a szentnek segítő leányzó, azaz Szűz Mária szerepének feleltethető meg, hiszen épp az egyiptomi Izisz (Szóthisz-Sirius) istennő volt a keresztény istenanya egyik legismertebb előképe. Erről a kérdésről a későbbiekben még lesz szó.

A legenda e rejtélyes mozzanata tehát nemcsak egyetemesen ismert, de a természet szeszélyének s az emberi képzeletnek köszönhetően látható az égen is! (8. ábra) Mi több, ugyanez részben elmondható a fejbenézés-jelenetről is. A legenda záróképének szinte szó szerinti leírása a *Sárkányölő* mesékben olvasható. A királyfi legyőzvén a sárkányt, a küzdelem helyszínén, *fa tövén, kút mellett* megpihen a megszabadított királyleány ölében. Mikor elalszik, a fán rejtőző vörös vitéz lejön az ágak közül és megöli. A *Tündér Ilona* mesékben a mozzanat többször is szerepel. Először a mesék elején: egy királyi kertben álló *csodafa* gyümölcsét Tündér Ilona dézsmálja. A király három fiát a fa őrzésére parancsolja; a két idősebb elalszik, a legkisebb a madár alakban járó tündért megfogja. Egymásba szeretnek, de a tündérnek el kell hagynia a hőst; vagy azért, mert az elalszik az ölében, vagy mert amikor együtt alusznak, egy vén banya lenyírja a tündér haját, vagy pedig azért, mert vissza kell térnie a Fekete városba. A történés folyamán a jelenet rendre megismétlődik. A hős szolgájával a tündér nyomába ered. Útközben egy fa alatt megpihen. Az ördöngös banya ráveszi a szolgát, hogy varázserejű tűvel szúrja álomba

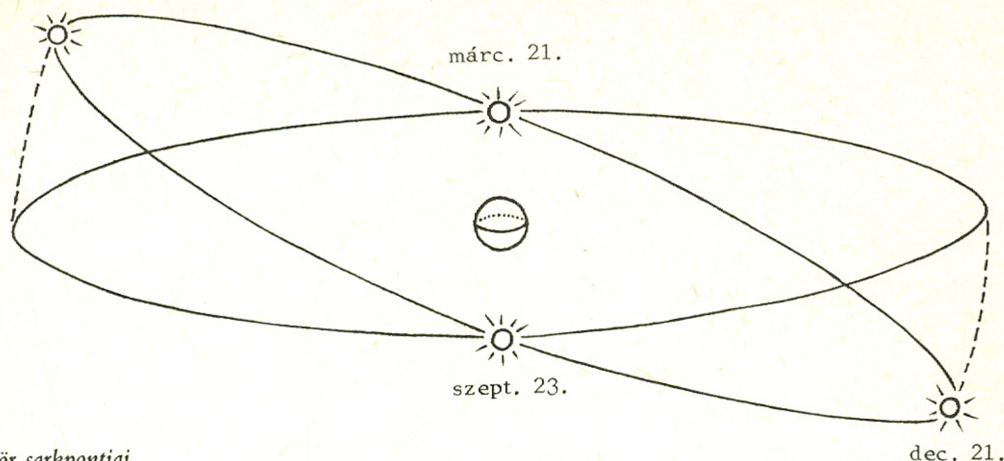
dása tett közöttük különbséget. A megkülönböztetés mai szemmel nézve jogos, de ha a kort, melynek gondolkodását, tudományát és művészetét e kettő együttesen áthatotta, meg akarjuk érteni, egyikőjüket sem hagyhatjuk ki tárgyilagos vizsgálatainkból.

Eredetileg az asztrológia égi jelenségek leírásával és magyarázatával foglalkozva közelebb állt a vallás fogalmához, mivel a kiszolgáltatott ember a természet és a kozmikus rend alávetettjeként felsőbbrendű hatalmat tulajdonított az égitesteknek. (Különösen a helyüket meghatározott rend szerint változtató bolygóknak – *planétáknak* –, melyeket isteni rangra emelt.) A csillagvallást az alkalmazkodás kényszere hívta életre, s logikus a föltételezés, hogy meg is előzte az ég tudományos vizsgálatát. Amikor Kepler a „nagyeszű Asztronómia bolondos kislányának" nevezte az asztrológiát, a kettő viszonyát illetően a kozmoszkutatás általa belátott múltjából indult ki, s ez csupán a klasszikus görög időkig nyúlik vissza.

A csillagvallás régiségét mutatja, hogy az asztrológiai jelképek, az ősvallások és a mítoszok jelrendszere számos ponton fedi egymást. Így a planétáknak tulajdonított sajátosságok bizonyos ókori keleti, egyiptomi, görög istenekre illenek. Nem véletlen egybeesésről van szó. Az ókori kelet paptudósai számára a „magasan fejlett mérési és előrejelzési technika ,isteni szolgálatot' jelentett" (Fuchs). Az egyiptomiak a *másvilág* jelzésére a körbe írt csillag hieroglifáját használták, mely a görög-római időkben „isten" vagy „végzet" értelemben is általánosan használatos lett.[37]

A csillagjóslás, a csillagoknak az egyes ember sorsára gyakorolt hatásának a vizsgálata – ezt értjük ma asztrológián – viszonylag késői fejlemény, s csak az asztronómiától való végleges elszakadás után lett a „szakosodott", nem csillagász horoszkópkészítők kizárólagos feladatává. Az ősi asztrológia jelrendszerét mégis ez utóbbiak őrizték meg, aminek nyomaival még a kortárs művészetben is találkozhatunk. S bár a csillagvallásnak, melyből asztronómia és asztrológia egyaránt származott, réges-régen leáldozott a napja, szívósságát tanúsítja, hogy az egyház minden igyekezete ellenére a kereszténység sem maradt ment tőle, s nyomait őrzi mind a „hivatalos", mind pedig a népművészet.

Hogy a csillagvallás, asztrológia és asztronómia, e három, mai szemmel nézve homlokegyenest különböző tan nem is olyan régen egy ember agyában is megfért egymással, arra Kepler (1571–1630) esete a példa. Mint ismeretes, nemcsak korának volt legnagyobb csillagásza, híres törvényei ma sem vesztették érvényüket. Köztudott az is, hogy mint Rudolf császár házi csillagjósa, jó pénzért horoszkópokat készített, bár lelke mélyén megmosolyogta mindenható gazdáját. Munkásságának egy része azonban, mai értékelés szerint nem sorolható sem a csillagászat, sem a csillagjóslás tárgykörébe, inkább a csillagvallás kereteibe illik. Példának okáért, a püthagoreusok nyomán egy ideig úgy vélte, hogy a bolygók távolsága a szabályos poliéderek egymásba illeszkedésével arányos (64. kép). Az egyes bolygószférákhoz úgy társította a síklapokkal határolt testeket (a Szaturnuszéhoz a kockát, a Jupiteréhez a tetraédert, stb.), hogy ez az ősi számmisztikai előírásokkal összhangban legyen. Vagy vegyük az ún. „Kepler-háromszöget", mely a Szaturnusz és a Jupiter 20 évenkénti együttállásait az ekliptikán körben forgó egyenlő oldalú háromszöggel jelezte. E magában véve igaz állítás jelentősége abban rejlik, hogy ősi mítoszokat csillagászati ismeretek hordozójaként értelmez. (Erről itt csak annyit, hogy a Szaturnusz, „akit" Jupiter–Zeusz atyjaként már az ókorban is Kronosszal, az Idővel azonosítottak, éppen e periodikusan ismétlődő égi találkozások során tölti be az időnek mértéket, fiának törvényt adó, nyugdíjazott főisten szerepét.) Kepler egyeztetési kísérleteire a koronát az teszi föl, hogy ő, a csillagvallások nyomdokain járva, a Nap, az állócsillagok és a köztük lévő tér harmóniájában az Atya, a Fiú és a Szentlélek hármasságának egységét látta.

16. Az évkör sarkpontjai

keleten kel föl, majd a keletpont északra tolódik el és legészakibb pontját a nyári napfordulón éri el. Ezt követően a keletpont vándorlásának iránya megfordul. Az őszi napéjegyenlőség ismét keleten találja, majd tovább vándorolva a téli napfordulókor jut legdélibb pontjára. Itt ismét megfordul, hogy visszajutva a tavaszi keléspontig bezáruljon az év.[55] A naptárak megalkotásánál e sarkpontok valamelyikét tették meg az év első napjának. E tekintetben zavarosnak tűnik a kép. Pl. az ókori Hellász területén minden városállam önálló naptárral rendelkezett, s jóllehet ezek struktúrája azonos volt, mind a négy lehetséges évkezdésre találunk példát.

Valójában a kérdés nem olyan bonyolult. Figyelembe véve, hogy az évet sok helyütt – így Görögországban is – az emelkedő és a hanyatló Nap féléve szerint osztották ketté, csupán kétféle, napfordulói és napéjegyenlőségi félévkezdéssel kell számolnunk, noha megünnepelhették mind a négy naptári fordulópontot a beköszöntő évszak mezőgazdasági jelentősége szerinti mértékben. (Annak már helyi okai lehettek, hogy a két félévkezdet közül melyiket tüntették ki azzal, hogy a teljes esztendő első napja legyen.) E szokás nyoma a keresztény naptárban is megőrződött. A két „ős" János szentnek, János evangélistának és Keresztelő Szent Jánosnak az egyház az év „kapuinak" tőszomszédságában (december 27. és június 24.) választott napot. A latin „ianua" (kapu) az évnyitó Janus isten nevével egy tőről ered. (Az egyházdoktorokat nem érdekelte, hogy a János név héber eredetű, s egészen mást jelent. Jó példa ez az analógiás gondolkodásra.)

Ezzel a lehetséges ciklusok sora nem merült ki. Az ésszerűség diktálta, hogy az ember a tapasztalható ciklusokat rövidebb egységekre, az évet illetve a hónapokat hetekre, a napokat órákra, stb. ossza, és hogy az éveknél hosszabb, de még praktikus egységekben is gondolkodjon. Történelmi tudat és kronológia híján az adott tér-idő rendszerből indult ki, s használt részint az egyes bolygók keringési ideje alapján, részint ezek összeegyeztetésével hosszabb időegységeket.[56] Külön figyelmet érdemel a precesszió fölfedezésének köszönhető nagy Napciklus. A földtengely billegése folytán a metszéspontok ui. körbevándorolnak az ekliptikán. Ennek időtartama, a Világév, kb. 26 000 évet tesz ki. A Világhónap, a Világév tizenketted része, az az idő, amíg a Nap ugyanabban az állatövi csillagképben tartózkodik (17. ábra).

Az egyes időciklusok megfeleltetése a régiek számára egységes tér-idő szemléletükből következően rendkívül fontos volt. (A világ rendjének mondott volna ellen, ha az adott térben különféleképpen nyilvánul meg az idő.) E szemlélet ékes példái a keresztény luniszoláris naptár és a hétszámítás egyeztetése,[57] vagy pl. a kínai naptár. A kínaiak a napot 12 kettős órára osztották, melyek a 12 állatövi csillagkép felkelési rendje szerint kapták a nevüket. A kínai év 12 holdhónapból állt, s a hónapok uraivá megint csak az állatövi csillagképeket tették meg, aszerint, hogy a Nap me-

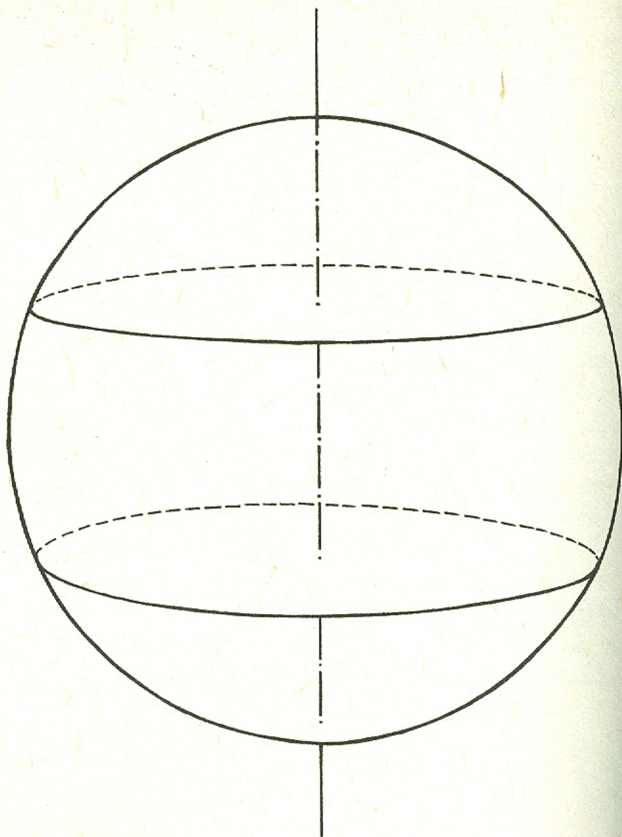
A három világ

A megjelenítés korlátai néha érthetővé teszik a tévedést, pl. a zikkurátok vagy a középkori mennyezetképek csak emeletesen tudják ábrázolni az égi rétegeket (76–79. kép), néha azonban maguk a művészek sincsenek tisztában a képlettel, Dante mégoly jelentős illusztrátorai sem, amibe a félrevezető előképek is belejátszhattak (83. kép). Pedig az *Isteni színjáték*ban, a középkori világkép e nagyszerű szintézisében egyértelmű a leírás. A mindenség színpadán játszódó dantei komédia a kereszténység három földön túli világát, a poklot, a purgatóriumot és a mennyországot állítja elénk, mindegyiket a maga, szferikusan mégis érintkező kilenc rétegével. A három világ ábrázolása ui. valóban emeletesen helyezkedik el, mint az ég gömbjének a világtengelyre merőleges 3 szelete, amiket a gömbhéjak egyaránt szférákra osztanak fel (21. ábra).

Nemcsak a rétegek és a világok keverhetők össze. Képzavar és ellentmondásosság uralkodik magának a három világnak az értelmezése körül is. A felső világot a közhit a csillagos égen túli mennyországnak véli, középső világon az általunk lakott Földet érti csupán, az alsó világot, a poklot pedig a Föld belsejébe helyezi. A félreértés, mint annyiszor, most is a szimbólumok szó szerint vételéből fakad. Ebbe a hibába beleeshet kortárs és utód, adatközlő és magyarázó egyaránt. A közvetlen tapasztalástól még el nem szakadt képzetekben a felső világ maga az északi égbolt, a középső a bolygók járta övezettel azonos, de Földünk is beletartozik, az alsó világ pedig a déli égboltnak felel meg. A mítosz nyelvén szólva ugyanez így hangzik:

Miután Zeusz, Poszeidón és Hádész megdöntötték apjuk uralmát, megegyeztek abban, hogy a Föld mindhármuké lesz, majd sorsot húztak, melyiküké legyen az ég, a tenger és az alvilág. Zeusz lett az égi király, Poszeidónnak jutott a tenger, Hádész pedig az alvilág ura lett. Ebben az összefüggésben az istenháromság a három világot személyesíti meg.

A felső világ lakói végső fokon az égi Ráktérítő fölötti csillagképek, a középső világé a két térítő közöttiek, valamint a planéták, az alsó világé pedig a Baktérítő alatti csillagok (22. ábra). A képzet kezdetlegesebb formáiban a határok persze nem ilyen pontosak, s nem is itt húzódtak. Az ősi időkben a három világ a látóhatár alatti, menti és fölötti égboltot jelentette csupán, s ez a szemlélet még későbbi képzetekre is rányomta a bélyegét.

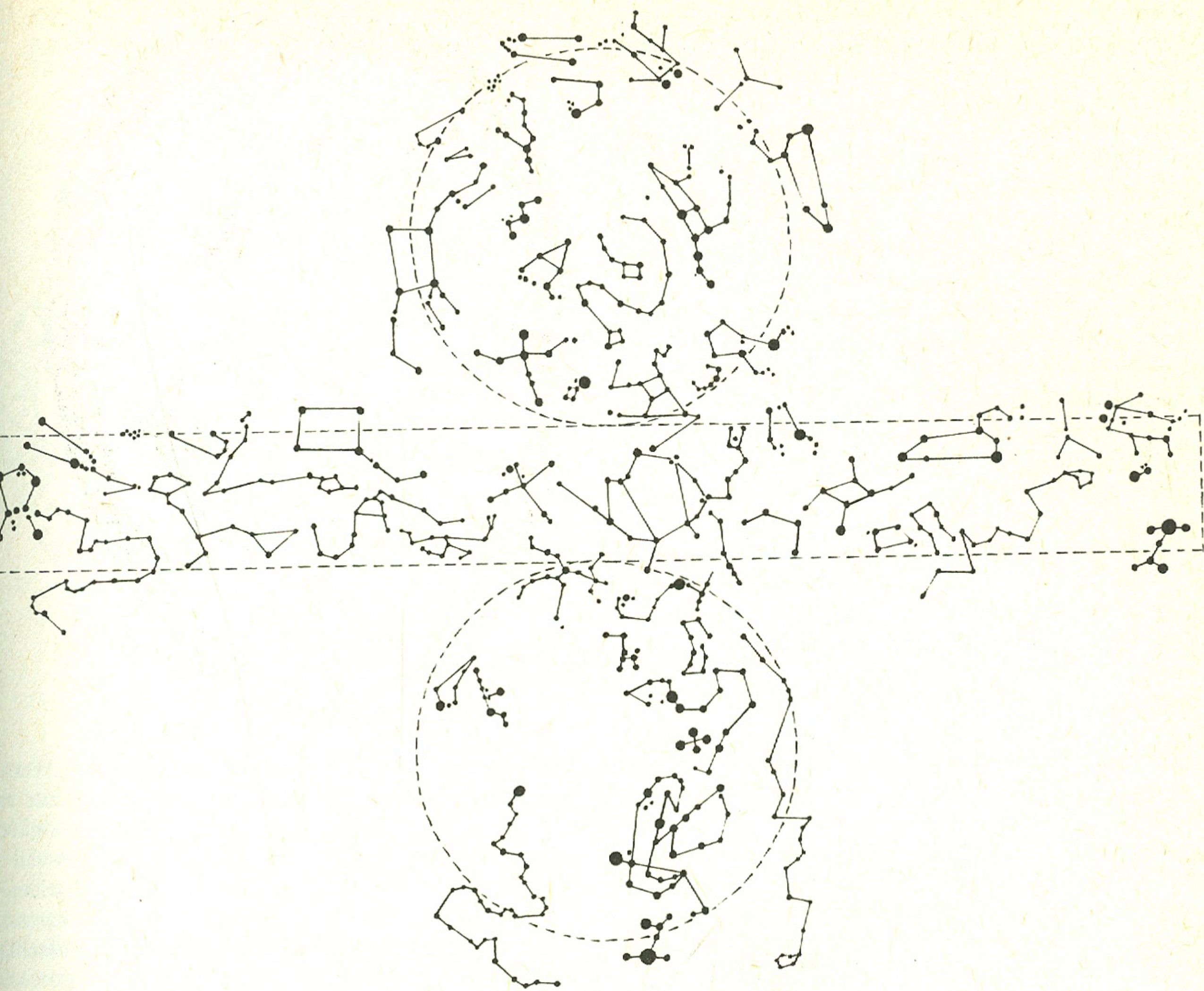

21. A három világ

22. A felső-, középső- és alsó ég csillagképei ▷

Az aztékok, az indiaiak, az egyiptomiak, mezopotámiaiak, görögök, a keresztény Európa, de még Szibéria népei is a felső világot az isten(ek), a középsőt az élők, az alsót a holtak országának tekintették. Hogy mit érthettek ezen, kiderül az alábbiakból.

Az egyiptomiak – erről már esett szó – a sark körüli csillagokat, tehát a voltaképpeni északi égbolt csillagait halhatatlanoknak nevezték, mivelhogy soha nem merülnek a látóhatár alá. „Istenek, … akik értelemmel rendelkeznek, bölcsek, s akik nem ismerik a pusztu-

lást." – mondja róluk egy piramisszöveg (Kákosy L. i. m. 54. o.).[67] Ebből kiindulva, az élők világa nemcsak a földi élet, hanem a kozmikus értelemben vett élet terét is jelenthette számukra. A naponta fölkelő és lenyugvó, „születő és meghaló" csillagok, bolygók látványa szülhette e képzetet. Kezdetben az egyiptomi alvilág tehát az a hely lehetett, ahová az égitestek térnek lenyugvásuk után – a holtak is a föld alá kerültek végső nyugovóra –, más szóval, az égbolt láthatatlan része, ahol a napisten bárkája éjszaka hajózik. Később viszont a déli égbolttal azonosult. Ezt bizonyítja, hogy a „Halottfalót", azt a szörnyet, mely a bűnös lelkeket pusztítja el, a „Két teknősbéka" dekán (egyenlítő alatti csillagkép) közelébe képzelték, s hogy a *csillaggá vált* holt lelkek alvilágba vezető útvonalát is az égre tették, melynek végállomása az Orion, a Tejút és az állatöv metszéspontja alatt, a déli égbolton van.

Ugyanez olvasható ki a *Gilgames* eposzból. Az alvilág bejáratához érve a hős a következőt látja:

„...a hegyet, mely öröktől a Nap támadatát és lenyugtát őrzi a föld meredek partján. Az ég íve vállain nyugszik, törzse az alvilágba ér le... Két skorpió-ember vigyázza a zárt kaput, melyen halandó mindeddig nem jutott keresztül."[68]

tetlen földrajzi távolságok ellenére az indiai műveltség kisugárzása a finnugor népek hiedelemvilágán is szembetűnő nyomot hagyott; fáklyavivői a Közép-Ázsiában, Szibériában térítő buddhista misszionáriusok voltak.) A finn hőseposzban az ifjú Joukahainen a szarvasháton lovagoló Väinämöinent veszi célba, de helyette hátasát találja el. Mint ismeretes, a finnek Väinämöinent az Orionnal azonosították, s úgy tartják, hogy a Väinämöinen kaszája néven ismert „Orion öve" csillagnév elődje egy Nyíl csillagkép lehetett, ami a hindu Pradzsapáti szarvas (Orion) oldalából kiálló nyílvesszővel azonos lehet. Mármost a szarvasmondák többségében, elsősorban azok finn, lapp, uráli és altáji türk változataiban az Orion már nem űzött vad többé, hanem a vadászok egyike. Ez az ellentmondás ugyanazokat a precesszió okozta változásokat tükrözi, mint az Orion–Ozirisz (az alvilág fejedelme) és Orion–Mithras (a világosság ura) közti szerep-ellentét. Tegyük hozzá, Orion addig töltötte be az űzött vad szerepét, amíg a Nap a kitüntetett naptári időpontban (a nyári napfordulókor) a nyomában járt, s akkor vált diadalmas szarvasvadásszá, amikor a mondott időben a Nappal együtt kelvén, véle azonosult.

A hindu monda és *Kalevala*-beli változata az ősibb, az időszámításunk előtti idők csillagászati viszonyait tükrözi (42. ábra).

Falképünk az ég boltozatján

Az égtájak (csillagképek) és a legenda egyeztetését illetően a következőkből indultam ki.

1. Mindenekelőtt abból, hogy a csillagképeknek több neve volt, ennek megfelelően különböző képzetek fűződhettek hozzá. Ez szükségessé teszi, hogy az eddig ismertek körét kitágítsuk.

2. Megbizonyosodván afelől, hogy a legenda a világosság és a sötétség küzdelmét ábrázolja, továbbá hogy e képzetnek csupán mint évmítosznak van gyakorlati (naptári) értéke, magától adódott a föltevés, hogy a falképeket a természet változásaihoz igazodó ciklus ábrázolásának tekintsem. Ebből kiindulva a világosság győzelme a nyarat jelképezheti csupán. Pontosabban fogalmazva: mivel az évszakváltást az égnegyedek uralkodó csillagképeinek Nappal egyidejű (heliakus) fölkelése vezeti be, a világosság győzelme az Orion eltűnésével kezdődő csillagászati nyár beköszöntét jelzi. Persze László termékeny és nem aszályos nyarat képvisel (*vizet* fakasztó szent áll *tüzet* fúvó pogánnyal szemben).

3. Annak alapján, hogy a sarkán sebzett kun égi mása valószínűleg az Orion, a fára függesztett fegyveré pedig a Kis Medve, az Orion égnegyedét – egyelőre föltevésként – a falképek küzdelem-epizódjának, a Kis Medvéét, mely egyúttal a Skorpióé is, a fejbenézésjelenetnek feleltettem meg. Ez – az évszakok egymásutánját figyelembe véve – az égnegyedek legendaszerű sorrendjét el is dönti.

4. Végezetül, mivel a keleti eredetű legenda falképmásai az 5 keleti égtájnak megfelelően többnyire 5 képtagból állnak, fölvetődött a kérdés, vajon a ciklus foglalatának tekinthető nyitókép nem a középpontnak, az ötödik égtájnak felel-e meg?

A mondottak alapján a legenda epizódjai – egyelőre ugyancsak föltevésképpen – a következő sorrendbe rendezhetők:

1. Nyitókép: középpont – tengely
2. Üldözés: tavasz – a Pegasust uraló égnegyed
3. Küzdelem: nyár – az Orion égnegyede
4. Lefejezés: ősz – az Oroszlán negyede
5. Fejbenézés: tél – a Skorpió negyede

A csillagképek fölkelési sorrendje – a középponti helyzetű égi nyitókép kivételével természetesen – a fentivel azonos.

A falképek sorrendjét alapul véve a tétel bizonyítását a nyitóképpel illik kezdenünk. Sajnos azonban, „láthatatlan" égtájról lévén szó, egyetlen tárgyi bizonyíték sem áll a rendelkezésünkre. Csak abban reménykedhetek, hogy a későbbiek visszamenőleg igazolják alábbi érvelésemet.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a nyitókép és az ötödik égtáj megfeleltetése nem szükségszerű. Egyfelől, a szórványos párhuzamokból nem következik egyértelműen, hogy eleink a középkorban még mindig 5 égtájban gondolkodtak. Másfelől, egyszerűen kijelenthetnénk, hogy a nyitóképet az aktualizáló szándék ültette a képsor elejére, hiszen láttuk, alkalmankénti hiánya nem érinti a lényeget.

Kiderült azonban az is, hogy nemcsak az elbeszélés bevezető mozzanataként (bántornyai nőrablás), hanem jelképes szinten is illeszkedik a legendához; mintegy tartalomjegyzékének, szimbolikus foglalatának tekinthető. Ha valahogy, hát ebbéli értelmében lehetne az ötödik égtájnak, a középpontnak, az örök körforgás tengelyének alkalmas jelképe.

A középpont, a tengely nem úgy vesz részt a körforgásban, ahogy a többi égnegyed, ő a vélt mozgatóerő, a körforgás maga (ami ráadásul épp a Sarkcsillag körül a legszembetűnőbb). Ez fogalmazódhat meg vélekedésem szerint a csatajelenet *forgatagában,* s még egyértelműbben a Váradot ábrázoló várakban, tornyokban. A forgó világtengely vagy világoszlop megjelenítésére a torony, a vár igen alkalmas, különösen, hogy tudjuk: *a mesebeli várak a tengelyükön* (madárlábon) *forognak!*

Mindjárt könnyebb a helyzetünk, ha a következő epizódra kerítünk sort. A lovas üldözésnek az égen mi más, mint a Pegasus és környéke felelhetne meg? Ezt a csillagképet a görögök Hipposznak, az arabok Nagy Lónak nevezték, Pegasus a latin neve, a magyar nép pedig *Nagytátos*ként ismerte.

A Ló csillagzat elnevezés valószínűleg indoiráni eredetű, de a hal és a ló együttes ábrázolása, mely a Halak csillagképével elvegyülő Pegasusra emlékeztet, különös módon már az őskori művészetben is fölbukkan, s a halfarkú lovak ókori képmásainak is több köze lehet az égi paripához, mint a jelentéktelen tengeri csikóhoz (116., 117., 118. kép). A görögök a lovat a tengeristen adományának tekintették. A görög táltosok apja kivétel nélkül Poszeidón volt, így a „Halak tengerében” lubickoló Pégaszoszé is.

A ma is használatos csillagképnevek jelentős része mindenesetre a görög mitológiából ered. Szomszédaival együtt a Pegasus is egy jól ismert mitikus jelenetet örökít meg. A népmesei hangvételű rege szerint Androméda királyleányt, akit szülei, Képheusz és Kassziopeia egy tengeri szörnynek vetettek oda kényszerűségből, Perszeusz szabadította meg. Perszeusz a táltosát Medúsza Gorgótól nyerte – erőszakkal. Az alvó Gorgónak, akinek pillantása kővé változtat mindent, levágta a fejét, s ellenfeleit megbénítandó a pajzsára szögezte. A szörny nyaksebéből született meg Pégaszosz, a csodaló. A rege szereplői mind ott láthatók az égen: a Perseus a gorgófővel, a Cetus szörny, Cepheus és Cassiopeia, valamint az Andromeda és a Pegasus. (A mitológia a görögös, a csillagászat a latinos írásmódot követi – a szerk.) A Perseus kivételével a tavaszi égnegyedbe eső csillagképek között a legfeltűnőbb az összefüggő, óriás csillagképet alkotó Andromeda–Pegasus együttes; szélességében majd az egész égnegyedet kitölti.

Meglepő azonban, hogy az égi paripát a csillagatlaszok – csillagainak arab nevei alapján – rendesen fejjel lefelé ábrázolják. Joggal: így hasonlít ui. lóra. „Orrának” (ε Pegasi – Enif) és „vállának” (β Pegasi – Scheat), valamint „oldalának” (γ Pegasi – Algenib) helyzete fejjel lefelé nyargaló, vagy ami logikusabbnak tűnik, felbukó lovat mutat, melynek hátáról éppen lerepül Androméda.

Ma már kideríthetetlen, hogy meséink égben repülő táltosainak az ural-altáji hiedelemvilágból eredő képzetére a görög-római csillagképnév hatott-e vagy sem. Mindenesetre valószínű, hogy népünk a mesebeli táltosnak egykor ilyen értelmet is tulajdonított. Egy 1825-ben Majláth Jánostól közölt népmesében a következő mozzanat található: Argirus Tündér Ilonát lovon megszökteti. A nyomába eredő Hollefernus táltosa, Talygarőt nem éri őket utol, pedig *oly magasan megy, mint a Kaszáscsillag* (Orion). A hős lova hátraszól Talygarőtnek, miért tűri a tűzsarkantyút? A ló erre Hollefernust leveti. A mozzanat két szinten is tárgyunkhoz kapcsolódik. A mesei üldözés a legendabeli üldözéshez feltűnően hasonlít, csak a szerepek cserélődtek meg; a mesebeli kun lovának csillagképmása pedig méltán lehetne a Nagytátos. Milyen más ló repül az Orion magasságában? Az égi paripa különös tartása Hollefernus levetésének és a kun lerántásának mozzanatát magyarázhatja; Perseus égi ellenfele, a Cetus, a Pegasus alatt, tőle balra terül el. Andromedát pedig – már csak a két csillagkép összetartozása folytán is – a megszöktetett leány égi másának nézhetnénk (43. ábra).

De merre vágtatott fölbukása előtt a Pegasus? Ha orra bukfencezett, s így logikus vágta közben, akkor a *falképek lovaival épp ellentétes irányba!* Különös módon a következő epizód feltételezhető égi mása is nagyrészt fordított elrendezésű.

A küzdelem-jelenet lehetséges égi másáról sok szó esett már. A megfelelést az égi látvány igazolni látszik, de felemás módon. A saroklövő (?) égi Íj (Canis Maior

hisz a falképek egymásra következő epizódjait aszerint vetettem egybe az égnegyedekkel, hogy az éves körforgás szerint éppen melyik negyedben jár a nap.

Legendánk felmenő rokonával, a korábban ismertetett mongol mítoszelemmel kapcsolatban LŐRINCZ LÁSZLÓ kifejti, hogy Bühe Beligte (aki Ataj Ulán lábujját levágta), Sargaj Nojon kán (Sárga Úr kán), Geszer Bátor és a mesehős Jaruba a „mítoszok legalsóbb rétegében még szoláris hérosz volt", akinek „személyében a Napot, vagy a Nap valamelyik megszemélyesített alakját, fiát stb. kell látnunk". (I. m. 72., 136–137., 202. o.) LŐRINCZ szavai az eddig fölvonultatott hősökre talán kivétel nélkül érvényesek: Sámsonra, Héraklészre, Páriszra, Rusztemre, Siegfriedre és a többiekre, még a mesehősökre is.

Mivel a Napon és a Holdon kívüli másik 5 planéta ismerete beláthatatlanul régi, és megszemélyesült istenként minden archaikus magas kultúra panteonjában díszhely illette meg őket, föl kell tételeznünk, hogy a szoláris mítoszokban a Nap és a Föld megszemélyesítői mellett a többi szereplő nem lehetett csupán fantázialény; közöttük olyanokat is kell találnunk, akiknek a naphérosz mintájára szintén planéták kölcsönözték „égi testüket". Hasonlóképpen föl kell tételezzük azt is, hogy miként a kései mítoszok, hősénekek és tündérmesék hőseiben több napisteni vonás őrződött meg, úgy a többi szerepkör hordozója is őrizheti planetáris képzetek nyomait. A félreértések elkerülése végett hadd hangsúlyozzam, hogy a szerepkörök ilyetén értelmezése csak a jelentés egyik, korhoz kötött rétegére vonatkoztatható biztonságosan.

A szerepkörök és planéták kapcsolata, amelynek itt csupán vázlatos összegzését adom közre, a mondottakon túl a következőkre épül:

1. A szerepkörök és a szabad szemmel látható planéták száma (a Földdel, Nappal, Holddal együtt) egyaránt nyolc.

2. A mesékben és mitikus párhuzamaikban szerepet játszó alakok sajátossága, ill. a planéták nevei, ábrázolásai, az asztrológia és alkímia jelképrendszeréből ismert „bolygótulajdonságok" között fölismerhető összefüggés van.

3. A Nap, Hold, Föld és a bolygók kölcsönös helyzete és mozgásviszonyai úgy jelennek meg a mitikus világképben, mint egy kozmikus dráma, isteni színjáték alapjául szolgáló séma.

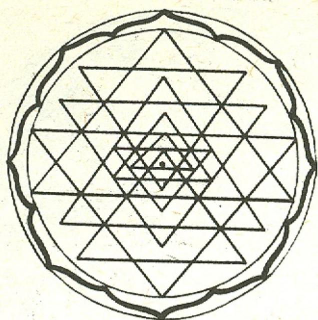
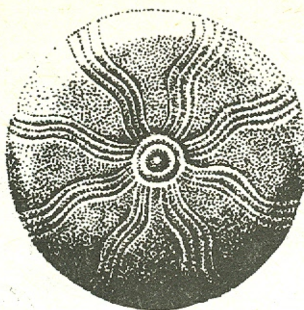
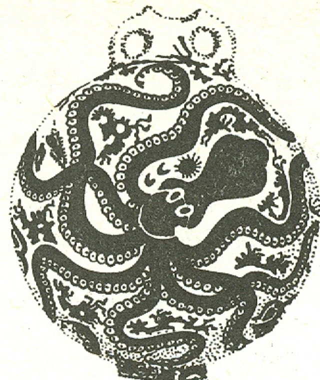
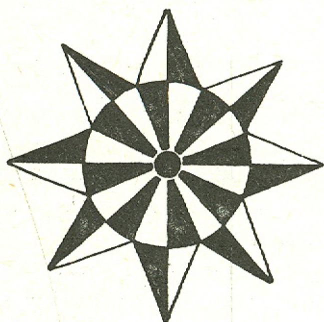
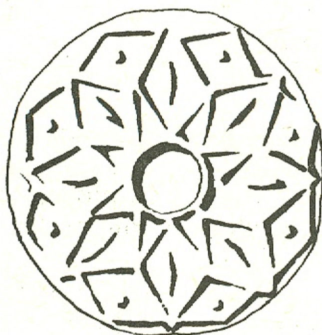
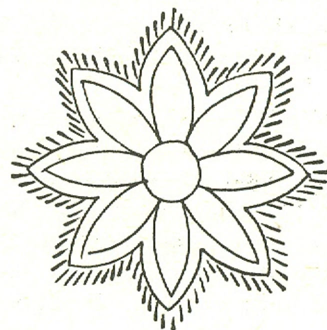
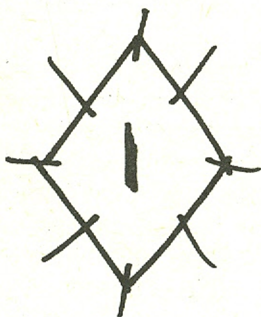
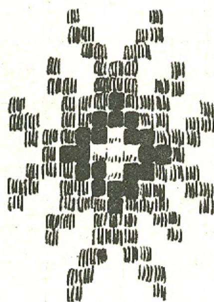
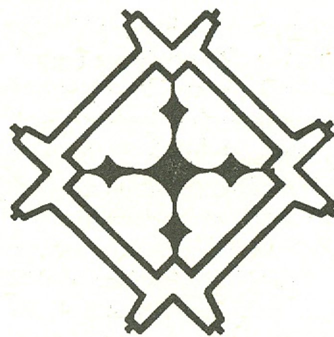
Nézzük hát a planétákat és a szerepköröket egyenként, különös tekintettel a falképek szereplőire.

1. Véleményem szerint a hős a Napot személyesíti meg. A napistenek rendszerint fiúalakban (Hórosz, Marduk, Apollón), nemegyszer éppen a legkisebb fiú alakjában (Világügyelő férfi), vagy királyfiként (Lúd herceg, Héraklész) jelennek meg. MUNKÁCSI BERNÁT szerint „Nap" szavunk – eredeti alakjában näj-pi' – nőfit jelentett. A *Tündérszép Majlona* című mesében a hős Nap névre hallgat; a *Fejérlófia* típusú mesék hőseinek várai a „napjárta" égtájak (kelet, dél, nyugat) szerint helyezkednek el *(Fatörő, Hegyhengergető, Vasgyúró, Csonkatehén-fia; Köles)*; a *Nagyevő és társai* típus hősszerepen osztozó figurái a Nap egy-egy tulajdonságát hordozzák.[107] A gyakran névbe is foglalt „arany" jelző (a hős haja, foga, bőre is lehet aranyból), a hérosz szőkesége fekete hajú népek regéiben napisteni vonás. Nemcsak Apollón aranyfürtű, hanem az uráli napisten is, szőke a *Királyok Könyvé*nek valamennyi hőse. Az arany minden napvallásban a Nap féme volt, viselésére is eredetileg csak a magukat Naptól származtató uralkodók voltak jogosultak, s az alkimisták is a Nap megércesedett sugarának nevezték. LÁSZLÓ GYULA szerint a honfoglalás előtti időkben eleink két fejedelmük, a Kündü és a Gyula személyében az arany Nap és az ezüst Hold földi képviselőjét tisztelték.

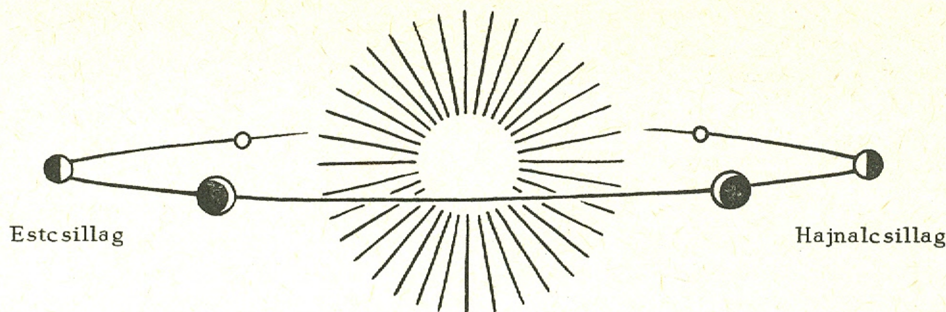
E néhány példa alapján is kézenfekvőnek tűnik, hogy legendánk hősét, glóriás Szent László herceget naphéroszi vonásokkal felruházott alaknak lássuk (48., 49., 50. ábra).

2. A Holdban a Nap segítőtársát látom. Összetartozásuk egyik lehetséges alapja – túl a méretbeli hasonlóságon – gyakori, havonkénti együttlétük, „együttállásuk". A mesebeli segítő néha a hős ikerfivére, ki véle színre, szemre hasonló, csak gyengébb kiadású legény (pl. a *Világbíró Nagy Mátyás*). A képzet Anaxagórasz álláspontjának költői tükrözése: a méretre napforma Hold a Naptól kölcsönzi a fényét. Ezért értelmezheti LÁSZLÓ GYULA a Kündü helyettesének, Gyulának a nevét Napról gyújtott fáklyaként. Az egyiptomiaknál a Hold egyik alakja Thot majomisten, aki úgyszintén a Nap (Ré) helyettese volt. (Hasonlóan az ind Rámájana eposzban Hanumán majomkirály Ráma segítője.)

A *Tündérszép Majlona* című mesében Nap királyfi társa Hold vitéz. A hőst hordozó táltossegítőnek a neve lehet Holdrét (*Jankó* című mese), s egy IPOLYI

52. A Vénusz különféle jelszerű ábrázolásai
I. sor: (balról jobbra): indiai, mezopotámiai, krétai,
II. sor: magyar famennyezetről, orsókarikán, karcolt szaruedényen;
III. sor: vécérajz, kazak szőnyegcsillag, obi-ugor nyírkéregdísz

53. A Nap és a Vénusz látszólagos együttállásai

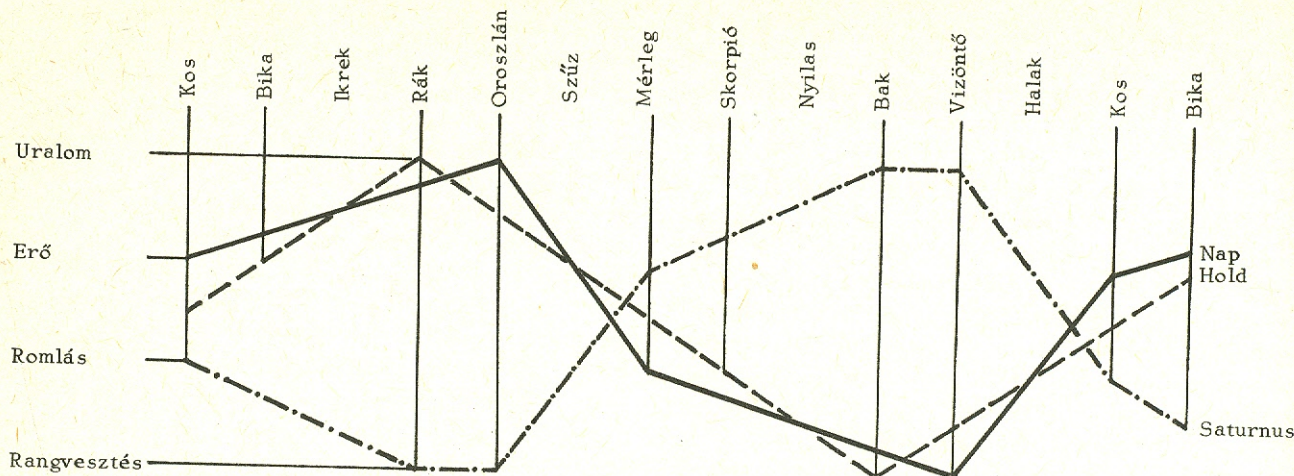
zó) a mitikus gondolkodásban összetartozó fogalmak. Ez a képzet részben a planéták sorrendjére (Merkur, Vénusz, Hold, Föld), részben a nemi kapcsolatban érdekelt testrészek találkozásának rendjére (phallosz→vulva→hymen→méh) és természetesen az emberi sorsváltozásra (férfi→leány→anya→gyermek) épült. A kettős kötődés szerepcserét, egymásba alakulást eredményez a megszemélyesített szerepkörök esetében, aminek értelmét a termékenységmítoszokban leljük meg. A földanya-szülte napgyermek férfivá serdülvén végeredményben az időközben megifjodott s lányságát visszanyert földszüzet termékenyíti meg. Meghalván visszajut annak méhébe, hogy az földanyaként újraszülhesse. A mesékben, mítoszokban a lényegileg egy szerep kettéválik adományozóvá és keresett személlyé, de éppen mert ezek egymásba alakulhatnak, hol az egyik, hol a másik azonosítható a Vénusszal, ill. a Földdel.

Hogy ki, mikor, melyikkel, arra nézve az alábbiakból indulhatunk ki. A Vénusz, mint közismert magyar neve, az Esthajnalcsillag is jelzi, hajnalban és este látható az égen. Ha reggel látjuk, a Nap előtt jár; ha este, a Nap után (53. ábra). Úgy vélem, hogy az esti „öreg" csillag a hőst űző banyának, emberevő női szörnynek, a hajnali „ifjú" Csillag a hős által űzött tündérnek az „égi teste" (a görög mítoszokban Éosznak, a rózsaujjú Hajnalnak, Órión szerelmének). Értelmetlen lenne, ha ugyanabban a „beszélyben" egyidejűleg mind a két Vénusz megjelenne. Ebből arra következtetek, hogy amikor a Hajnalcsillag búvik meg a keresett személyben, akkor jelképezi a Földet az adományozó, ha viszont az utóbbi az Esti csillag képviselője, úgy a keresett személy a Föld jelképe lesz.

Az adományozó megjelenhet testrészként, mindent elnyelő és kiokádó óriási száj formájában, s lehet a keresett személy „fecsegő csecsebecséje". Helyettesítheti a Föld nyílása – ilyenkor tehát a Földdel azonosul, de el is különülhet, mint barlangnyílás szájában ülő, ellenséges hadat szövő (szülő!) banya. Banya a Vénusz az *Égigérő fa* meséiben, ki a fa 3 szintje (Arany, Ezüst, Réz; Nap, Hold, Csillag; Nap, Hold, Szél) közül a legalsón, a Réz (Csillag, ill. Szél)[109] szintjén lakik. A réz a Vénusz féme az asztrológiában, a Csillag – láttuk – bolygónk magyar neve. Ami pedig a szél és a banya, szél és a Csillag megfelelését illeti: a *Rózsa és Viola* mesék boszorkánya pl. szélhajtotta fellegen űzi a szerelmeseket, a *Tündér Ilona* és az *Állatsógorok* típus meséiben álomszellővel altatja el a hőst, s idekívánkozik a csengersimai, gyügyei mennyezettáblákon látható „szél"-feliratú csillagábrázolás a nap- és holdképmás tőszomszédságában.

A Hajnalcsillag és a keresett személy azonosságára nézve bizonyságul szolgálnak azok a mesei példák, melyekben a hősnő nem földi, hanem égi attributumokkal fölszerelten, fénytündérként jelenik meg: aranyhajjal, *gyöngy*öt síró, aranyvirágot (csillagot) lépő leányként, akinek *Gyöngy*szín Ilona a neve, vagy akinek csillag ragyog a homlokán. Az aranyhaj mint fény-jelkép ugyan nem egyértelműen venusi attributum, de a gyöngy és a csillag már igen. Az előbbi a Vénusz drágaköve az asztrológiában, az utóbbi pedig a neve, s nemcsak a magyarban: Istár (Eszter) csillagot jelent. A mesebeli libapásztorlányka, a hattyúnő alakja pedig a lúdon repülő Aphrodité-képmásokhoz vezet (125., 126. kép).

Hogy a falképeken melyik szereplőben is keressük a Vénuszt, arra nézve a bolygóistennő és a szent Szűz közti kapcsolatból indulhatunk ki. Mária és Venus

54. A Nap, a Hold, illetve a Szaturnusz egy éves „karrierje". A Nap és a Hold együttes „karriervonalának" pontos tükörképe a Szaturnuszé.

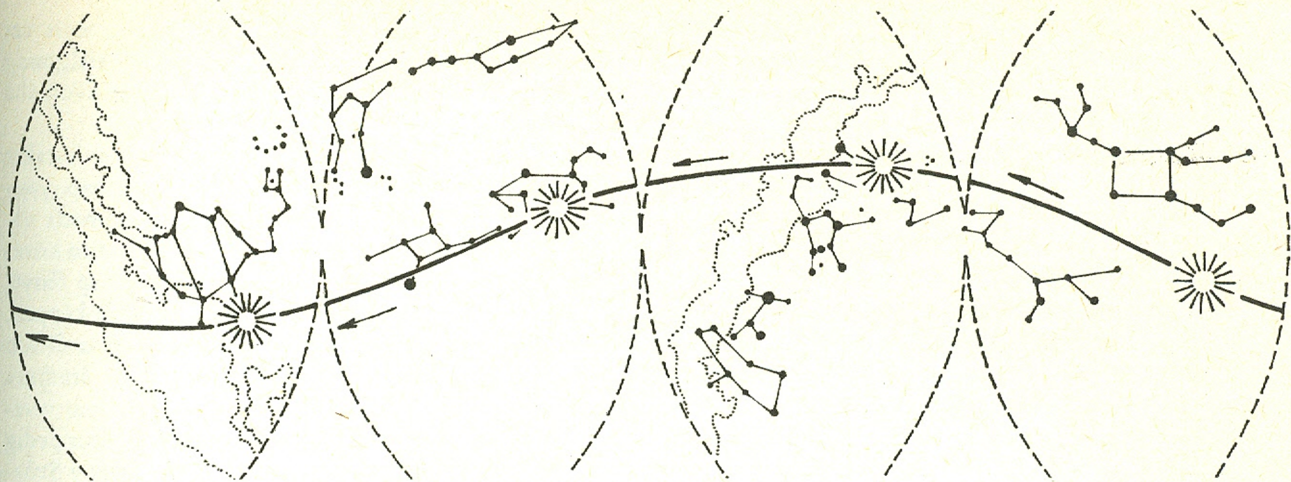
tónnak is nevezték. Phaetón a Nap szekerét tévútra hajtván, Zeusz villámától sújtottan lezuhant, s az alvilági Eridanus csillagfolyamba fúlt a mítosz szerint. De Saturnus a mediterráneumban sok más szálon is az alvilághoz kapcsolódott.[113]

E sarlós, kaszás, sánta öregemberként, sárga halálként megjelenített, gyermekeit fölfaló istennek elképzelt, némelykor szarvas lény állata a sárkány volt (124. kép), s a brahminok együtt ábrázolták a nap- és holdfogyatkozások helyeit jelző holdcsomópontokkal, régi nevükön: a Sárkányfejjel és Sárkányfarokkal. Az asztrológiában a Nap és Hold együttes „karriervonalának" a Szaturnuszé majdnem pontos tükörképe (54. ábra). Az oppozíció az alkímiában is érvényesült: a Szaturnusz féme az ólom, e mérgező és „értéktelen", nehéz fém, ugyanakkor az aranycsinálás alapja. Ezt a műveletet az alkimista kódexek sárkányt ölő Nap–Hold kettőssel jelképezték. Az asztrológia Szaturnusza a „Küszöb Őre", a csontozat és fogazat felelőse, s az ólmon kívül a nyers kőzetek, általában a bányák ura.

A felsorolt „tulajdonságok" rendre az ellenfélre illenek. A sárga halál, csontváz, ördög, sárkány vagy más alvilági fekete lény képében megjelenő ellenféllel találkoztunk már. Rajtuk kívül felöltheti valamilyen fekete madár alakját, vagy a hatalmába került válik azzá *(A beteg király, Jártár varnyú, Csókaleányok)*.[114]

Mesebeli Kronoszként az ellenséges apa fölfalással fenyegetheti, sőt néha föl is falja gyermekeit. Az elpusztított gyermek csontjai a föltámadás eljövendő zálogaként különös jelentőségre tesznek szert. Diószegi Vilmos a magyar táltoshiedelmek és népmesék, valamint a szibériai sámánisztikus képzetek összehasonlító vizsgálata nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a táltos- és a sámánjelölt alvilági szétdarabolása, csontjainak megszámolása a táltossá, sámánná válás szertartásának elengedhetetlen része volt, különös tekintettel a jelölt fölös csontjaira, a táltosfogra nézve. Mint képzet teljesen érthető, hogy a csontok számolója a halál, az alvilág ura legyen; az egyezés e kétségtelenül urál-altáji eredetű csont- és fogszámláló alvilági lény és az asztrológia Szaturnusza közt mégis meghökkentő. Nem kevésbé, hogy a teleut sámándobok alsó világának jellegzetes alakja a Szaturnusz ősi nevéhez hasonlóan a „küszöb öregembere" névre hallgat (l. Potapov művét). Tovább szaporítja a megfelelések számát, hogy a mesealakoknak – mintegy ideiglenes haláluk kifejeződéseként – gyakran kővé, sóbálvánnyá válás, kő közé rakatás a sorsa, s újbóli életre kelésük a planétaistenek barlangból, sziklából születésével mutat rokonságot. E kő, szikla felelősében megint csak az asztrológia Szaturnuszára ismerhetünk.

E megfelelésekre az arany–ólom ellentétpáros mesei párhuzamai teszik föl a koronát. Az ellenfél egyik alakja Ólom-barát néven ismert, aki rettegi, gyűlöli az aranyat *(Az ólom-barát; Nap, Hold, Csillag kiszabadítása)*, pusztulását is az okozza. Hasonlóképpen, az arany-

55. A Nap fordulópontok előtti helyzete az égnegyedekben.

hajú, aranyfogú hősre nézve is veszélyes fém az ólom. Ólomszellő, ólomtömlő fújtatta szél ejti tetszhalálba *(Az aranymadár, A „négy magyar huszár" meséje);* ólomgolyó öli meg korszerűbb mesékben, miközben ő maga aranygolyóbissal lövöldözi le ellenfeleit *(Az elátkozott királykisasszony, A zöld dragonyos).*

A felsorolt adatok – remélem – nemcsak engem győztek meg arról, hogy a hiedelmek Szaturnuszára úgy illik a legendabeli kun jelmeze, mintha ráöntötték volna.

Összegezve a falképek lehetséges planetáris vonatkozásairól írtakat, a világosság és a sötétség küzdelmének résztvevői a *Szent László-legendá*ban föltevésem szerint tehát a következők: a herceg és paripája, valamint a leányzó személyében a Nap, Hold, Vénusz harcol a világosság képviselőiként, míg a sötétség harcosai, a kun vitéz és lova a Szaturnuszt és a Marsot testesítik meg. A küzdelem eszköze, László fegyvere a Merkur, tárgya pedig az egész ég és föld, az univerzum, melyet a falképeken az ég és föld fái jelképeznek, s bennük a Jupiter és a Föld rejtőzhet. De hadd tegyem hozzá, e megfeleltetésből nem következik szükségszerűen, hogy a falképek készítésének korában, a festők előtt e jelentésszint ismert volt.

Bizonyos, hogy a kor gyakorlatának szellemében csupáncsak egy minta többé-kevésbé hű másolói voltak, mit sem sejtve annak eredeti rendeltetéséről. Művészi alázatuk ennek ellenére hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy a legenda előképéül szolgáló ősi rege értelmét megfejthessük.

Egy utolsó kérdéskör még válaszra vár. Vajon hogyan kapcsolódik a csillagképekről másolt eseménysor a szereplők által megszemélyesített planétákhoz? Más szóval, van-e a falképeknek gyakorlati (naptári) haszna, vagy csak általánosságban közvetít az adott korban érvényes, égre vonatkozó ismereteket úgy, hogy az asztrális és planetáris síknak érdemben egymáshoz semmi köze sincs? S ha mégis, mikor igaz, milyen időpontokra „áll" a falkép?

E harmadik kérdésben megbúvó válasz hipotézisem előfeltétele.

Először is azért, mert abból indultam ki, hogy a falkép témájául is szolgáló képzeteket az időszámítás kényszere, a naptárra való igény hívta életre, s naptárunk, mint a neve is jelzi, a napjárásra épült.

Másodszor azért, mert az egyes epizódokat eleve az évszakok váltakozásához és a napjáráshoz igazítottam, mégpedig szemre talán önkényesen, nem a szóban forgó csillagképek láthatósága, hanem éppen eltűnése szerint, ami csak akkor fogadható el, ha épp eltűnésük, „fénybeöltözésük" szolgált alapul a legenda-ábrázolásokhoz.

Harmadszor pedig azért, mert ha a csillagképeket a napjárás szerint feleltetem meg a falképek cselekményének, akkor a legenda naphéroszának, Szent Lászlónak epizódonkénti helyzete is alá kell támassza a fölte-

Jegyzetek

1 Az idézett mesei példáknak és párhuzamaiknak vázlatos leírása, valamint a rájuk vonatkozó irodalom szinte kivétel nélkül megtalálható Berze Nagy János *Magyar népmesetípusok* című kétkötetes mesekatalógusában. A mesetípusneveket (azon gyűjtőneveket tehát, melyek alá az azonos elemekből épülő meseváltozatok tartoznak) szintén Berze Nagy Jánostól kölcsönöztem.

2 Ez alól a szibériai hiedelmek és mesék sem kivételek. Bár gyűjtésük jószerivel csak a múlt században kezdődött, ősiségük ma már bizonyított.

3 Szög szőkét jelent.

4 Csak itt valóban, hisz' Szent László sebesülten kél a kun üldözésére. A *Legendárium* miniátora rendhagyó módon épp a herceg megsebesülését ábrázolja a második helyen, és e seb jól látszik a lefejezést követő képen is, amikor a győztes herceg már a megszabadított leány ölében pihen. Ami pedig a kunt illeti, már az üldözést követően halálos sebet kap.

5 A nyilazó kun és egy vele arányos méretű leányalak kölcsönösen kitakarnák egymást, ami a kép értelmezését megnehezítené.

6 A leányt azért nevezte a krónikás hűtlennek (hitetlennek), mert elraboltatásával, ami a pogány kunoknál, s korábban a magyarok körében is a feleségszerzés bevett formája volt, a keresztény törvények ellenére nagyon is egyetért. (Thuróczi János: *A magyarok krónikája* 1978: 526, 293. sz. jegyzet.)

7 A *Legendárium*ban a sorrendben második képen kap László sebet, bár ezt az eseményt a krónika az üldözést megelőző időre teszi. A *Legendárium*-beli nyitókép ugyan az üldözésre emlékeztet, csak a leány hiányzik a kun nyergéből, s a képen látható kun öltözete eltér az „igazi" kunétól. Ugyanakkor a képen egy elesett kun vitéz is látszik, aki viszont pontosan olyan, mint a Lászlót megsebző pogány a következő képen. Úgy látszik tehát, hogy a miniátor elhibázta a képek sorrendjét (a kívánt sorrendet római számok jelzik a képek mentén).

8 Ez időben a papok még nősülhettek.

9 Rády Ferenc, Kocsi Márta és Csomor Lajos a forrásmunkák közt említett írásaikban.

10 A vitfalvi képen brokátos ágyban. (László Gy. i. m.: 111)

11 A mesei párhuzamok szerint ő a föltámadt kun is lehetne; a sebezhetetlen hősök, ha mégis meghalnak, később föltámadnak.

12 A frátriális exogámia egy igen ősi, de hosszú életű társadalmi alakulatot jelöl, melyben az adott népcsoport két félre (frátriára) oszlik, melyek csak egymás közt házasodhattak, rendszerint rituális nőrablás útján. Uráli rokonaink még a belátható múltban is ilyen rendszerben éltek.

13 A nem túl beszédes elnevezés többnyire keleti eredetű tanokat takar, melyek a meghaló és föltámadó istenek, a napisten és a földanya mítoszai köré szerveződtek, s eredetileg a természet periodikus változásait tükrözték.

14 Nem lehet véletlen, hogy mesemondóink a mesei alakoknak gyakran bibliai neveket (Számszon, Holofernes) kölcsönöztek.

15 A mese a görög Danaé mítoszára emlékeztet. Figyelemre méltó a Duna, Danaé nevek hasonlósága is.

16 Nem ritka viszont az üldözés-motívum a többmenetes mesékben, ahol a legendabeli esemény megfordításaképpen a „mesebeli László" szökteti meg, szökteti vissza a leányt a „mesebeli kuntól". Néha a részletek is emlékeztetnek a legendára: pl. a szökevényeket űző sárkány, mivel nem tudja beérni őket, arra kéri lovát, nyerítsen a hős csikajának, hogy vesse le a nyergében ülőket.

17 E mozzanat hasonmása egy közismert *küzdő*játékban, a sakkban döntő szerephez jut. *A keleti* eredetű sakkot *fehér* és *fekete,* vagy *fehér* és *vörös* bábukkal játsszák, s a játék győztese az, aki ellenfele *királyát* megbénítja. A tábla leghatalmasabb bábuja mégsem a király, hanem a vezér, népszerű nevén a *királynő.* A játszmák ismert kimenetele az a végjáték forma, melyben király-királynő győz magányos király ellen. Elvileg – a döntetlent és a pattot leszámítva – minden olyan esetben, amikor a játékosok azonos képességűek, nem követnek el hibákat, és a vesztésre álló nem adja föl, a játszma végjátékban és a fehér győzelmével ér véget. A legvalószínűbb az említett változat, hiszen a sakk szabályai folytán a legnagyobb különbség épp a legkisebből adódik, abból az egy gyalognyi többletből, amivel a győztes besétál, s amit királynőre cserél. *Apró gyalogot a második legnagyobb bábura!* Még a táblán lépegető három bábu rendje is az üldözésre emlékeztet. Hátráló fekete király nyomában az üldöző fehérrel, s köztük az apró gyalog... S ha a táblán csak a két király marad? Ez a döntetlen ugyebár; a két fejedelmi bábu nem bír egymással, kerülgethetik egymást az idők végezetéig, pontosan úgy, ahogy a kozmikus hősök tennék segítőtárs nélkül.

18 Az a) és b) pontokban jelzett szakaszok közé további késleltető epizódok ékelődhetnek. (V. J. Proppnál *a hős üldözése, megmenekülése, az álhős leleplezése* stb. címek alatt.) Többmenetes mesékben megismétlődhet a fölvázolt cselekmény, de más-más jelentéssel; a hőssel szemben már nem az ellenfél, hanem az álhős vagy az adományozó áll.

19 Pl. a *Fejérlófia* mesék 3 vagy 4 vitéze, 3 tündére és 3 sárkánya egy-egy szerepkör aspektusait képviselik.

20 Vö. nálunk Árpád-házi királyaink dukátusi intézményével.

21 V. J. Propp az útnak indító egyetlen funkcióját a nevében foglalt cselekedetekben látta. Elnevezését azért változtattam meg, mert valójában ennél több a dolga.

22 Eurüsztheusz Héraklész elküldője volt; Regin, Odin mellett Siegfriedé; Káve Firéduné. Medúsza és Athéné, két név alatt s két alakban egy istennő, több görög hős adományozója volt. A Pégaszosz nevű csodalovat Medúsza szülte Perszeusznak, Athéné pedig Bellerophontésznak szelidítette meg. Kübei Khotun a jakut istenanya, az *Egyetlen ember* hősének faistennője.

23 E mozzanat uráli gyökerű, de ismert az egész világon. A túlvilági átjáró nyíló-csukódó sziklái, jegenyéi, égfüggönye, vak és csonka emberpárja fölbukkannak az ausztrál, eszkimó, görög regékben s más mesékben is. A jelkép több szinten is értelmezhető, de jelentése végső fokon csak egy van: a halálról és újjászületésről mesél, képes beszéd formájában. Ebben az aktusban az apai és anyai elvet megszemélyesítő párosnak, mint a hős újranemzőjének és újjászülőjének, magától értetődő szerepe van.

24 De nemcsak a régiek historizáló regéi ilyenek, hanem mitizált történetírásuk is. Az egykori embert – úgy tűnik – nem annyira hőseinek és királyainak valóságos tettei nyűgözték le, hanem az, mennyire feleltek meg a hősről, elküldőről kialakított képnek.

25 Egy másik bibliai ikerpár, Pérec és Zerákh (Hóseás 12, 3.) szintén csatázott az elsőszülöttségért. Amikor anyjuk szült, a bába az asszony testéből előbukkanó gyermekkarra *piros* fonalat kötött, hogy fölismerje később az elsőszülöttet, ám ekkor a karocska eltűnt, s a másik csecsemő bukkant a világra. Nyilván a sarkánál fogva rántotta vissza testvérkéjét, úgy előzte meg. Mózes I. 38, 27–30.

26 Héraklésznak igazából egy másik kentaurral, Nesszosszal gyűlt meg a baja. Az ui. elrabolta Déianeirát, Héraklész feleségét, majd midőn a hérosz halálosan megsebesítette a nyilával, vérével átitatott inget adott Déianeirának, hogy adja Héraklészre. A „nesszosz-ing" a hérosz halálát okozta. Az összehasonlító vizsgálat kimutatja, hogy Kheirón és Nesszosz végeredményben ugyanaz a személy, sőt azonosak lehetnek egy harmadik kentaurral, Phólosszal, akit „véletlenül" szintén Héraklész nyila ölt meg, mégpedig úgy, hogy amikor a kentaur a hérosz nyílvesszejét nézegette, az kicsúszott a kezéből és a *saját* lábára ejtette. A három kentaur a Nyilas csillagképben válik eggyé.

27 Figyelemre méltó, hogy majdan azért öli meg föl nem ismert (?) apját, mert annak kocsija fölhorzsolja a *lábát,* amikor mellette elrobog.

28 Vö. az ágyban, szerelmeskedéskor lábát vesztő mesehős esetével. A keresett személy olyan erős, hogy aki férfin csak átveti a lábát, az abban a helyben meghal (*A világlátott királyi vitézről* című mese).

29 Petőfi S. *János vitéz*ében a mozzanat alig módosul. A helyszín itt is vízpart, s János ugyan nem búvik gödörbe, de ellenfele, az óriás csősz a földbe akarja taposni. Az eredmény ugyanaz lenne, de belelép hősünk föltartott kardjába.

30 A hiedelem indián párhuzama: a nyarat hozó Napmadár csak a farka hegyén sebezhető.

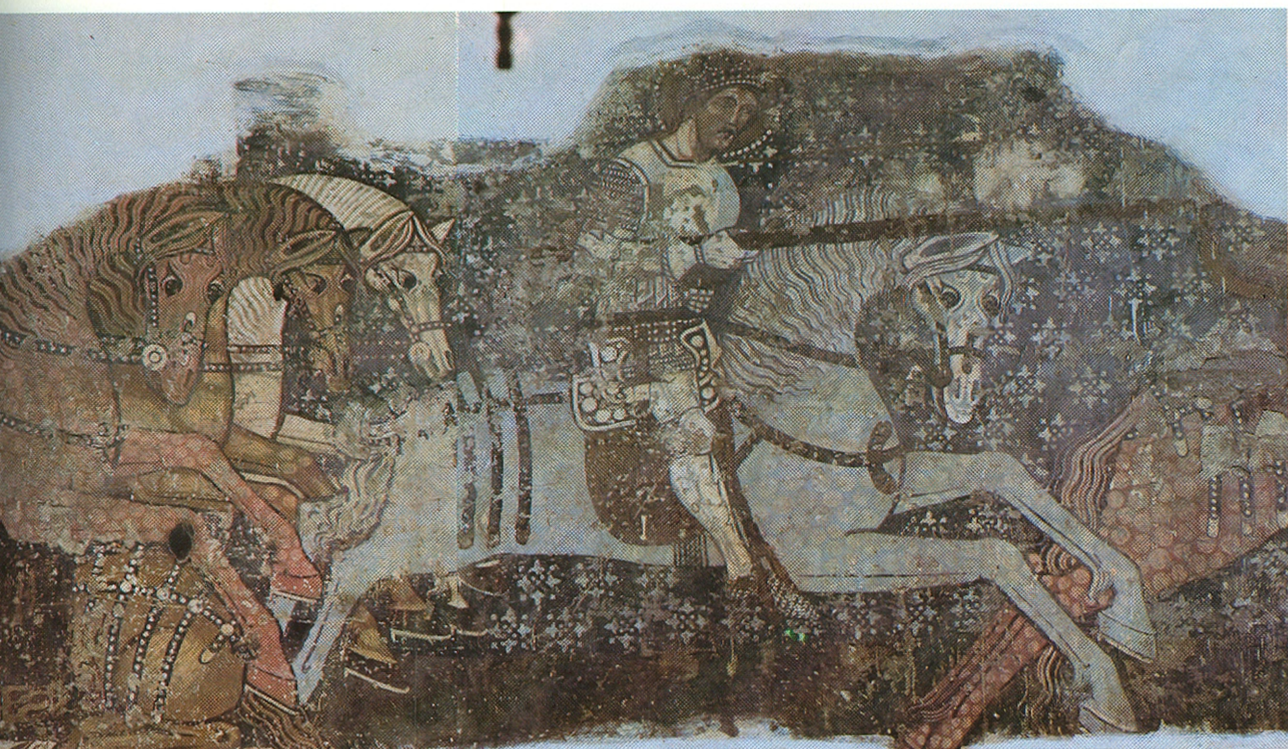
31 Vitruvius írja *De architectura* című művében: „Profluit initium fontis capiens a laevo pede Orionis." (Azaz: Orion bal lábából forrás vize ered.) L. még Eratoszthenész: *Kataszteriszmi.*

32 Sámson hét fonadékát illetően: „hét-ágra süt a Nap" – tartja a szólás, s az uráli napisten is hét varkocsba fonja arany fürtjeit. Sámson sorsa világítja meg, hogy miért éppen a hajjal való manipuláció okozza a hősök vesztét. A Nap ereje ti. tényleg a sugaraiban, vagyis a hajzatában

1 A Szent László-legenda ábrázolása a Thuróczi Krónikában (1488)

5. Részlet Székelyderzs (Dirjin) templomának falképéből

8. A gelencei (Ghelinţa) falfestmény

9. A tereskei legendaábrázolás (Szatmár megye)

10. A „Búcsú Váradtól"-jelenet Tereskén ▷

Ost hẽ autem pagani Cuni a su
piori pte porte meses ruptis in
daginibz irrupunt in hungariā
totamq; puinciam Nyr usq;
ciuitatem Byhor crudelit' dep
dantes. infinitam mltitudiēz
uirorum ac mulierum. cete
rorumq; animalium secum
trahentes p amnem lapus et

18. A legenda illusztrációja a Képes Krónikában (1358–1376 k.) (Országos Széchényi Könyvtár)

23. Küzdelem és lábsebzés a székelyderzsi falképen

24. A lefejezési jelenet részlete Kakaslomnicon

25. A lefejezés jelenete Székelyderzsen ▷

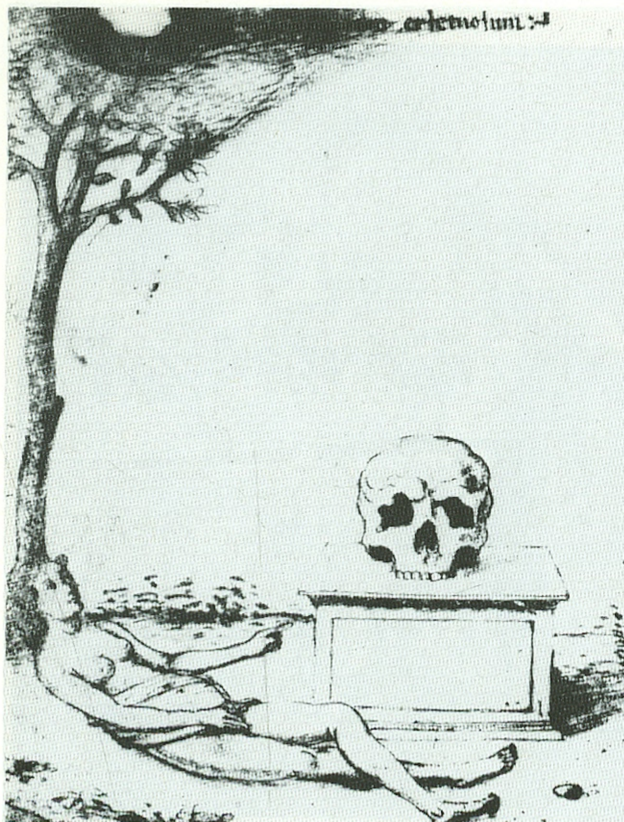
26. Az enyelgés („fejbenézés") jelenete Székelyderzsen ▷

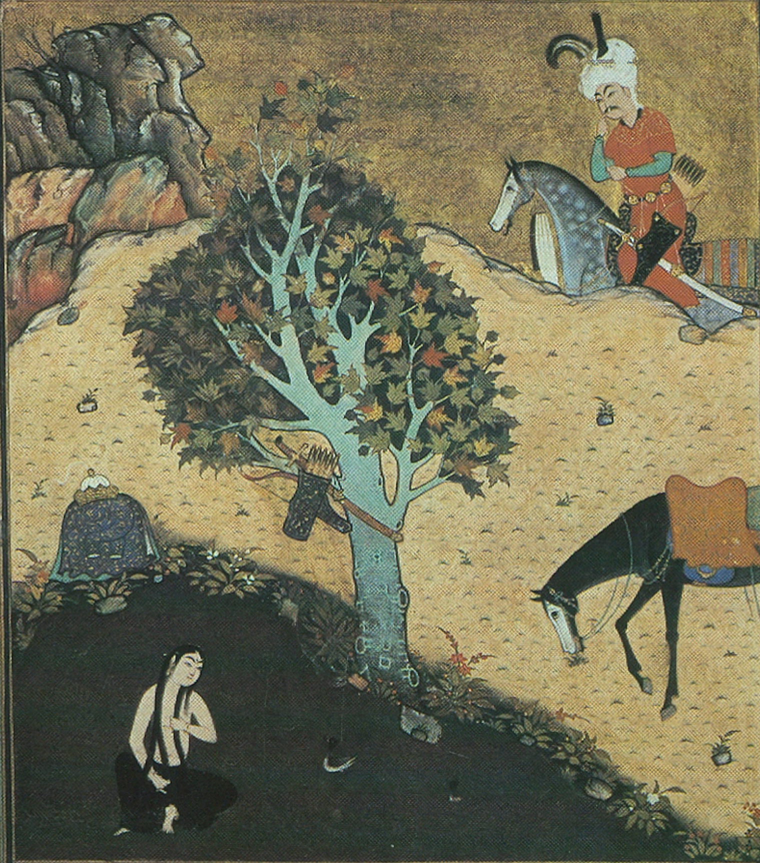

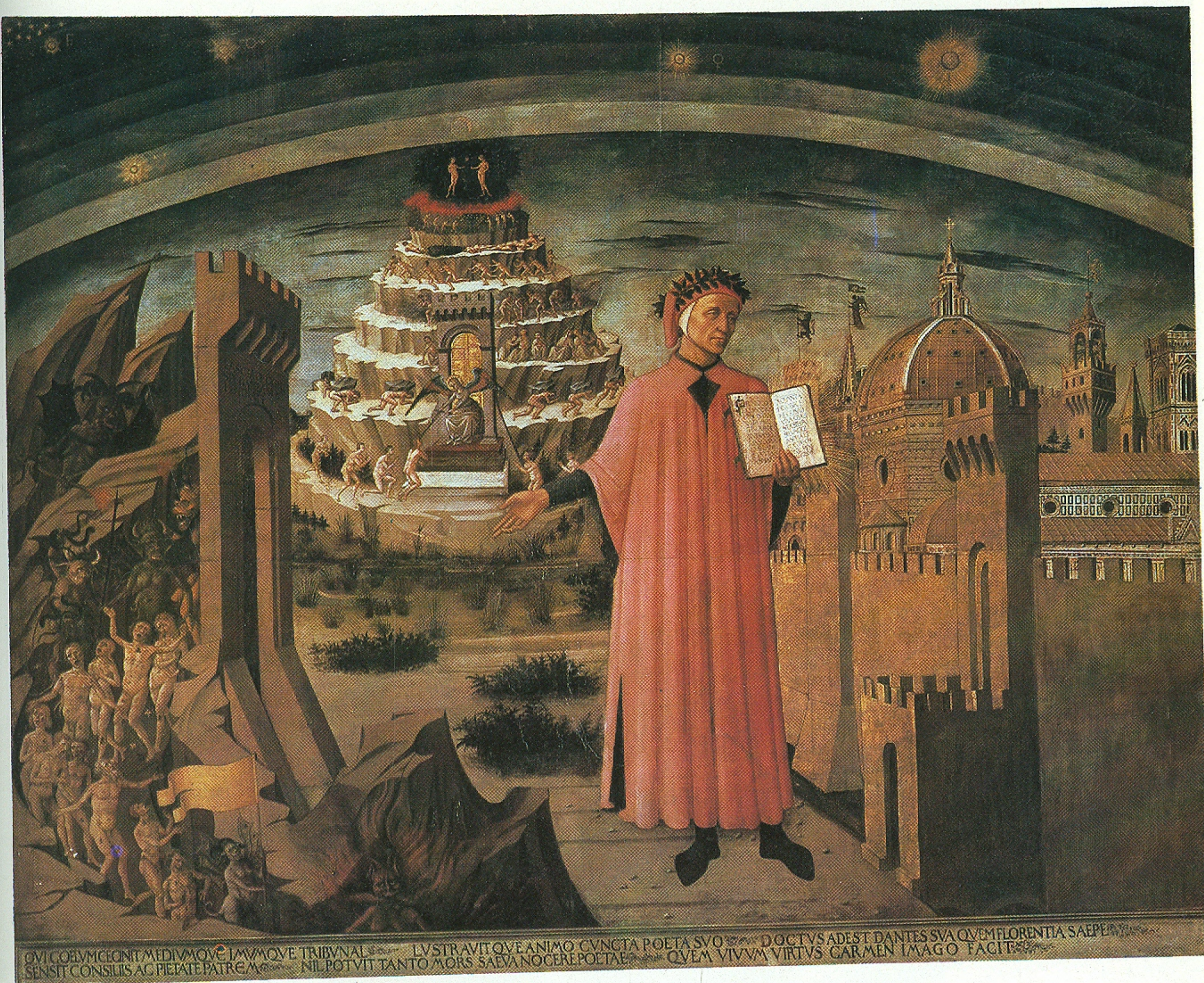
102

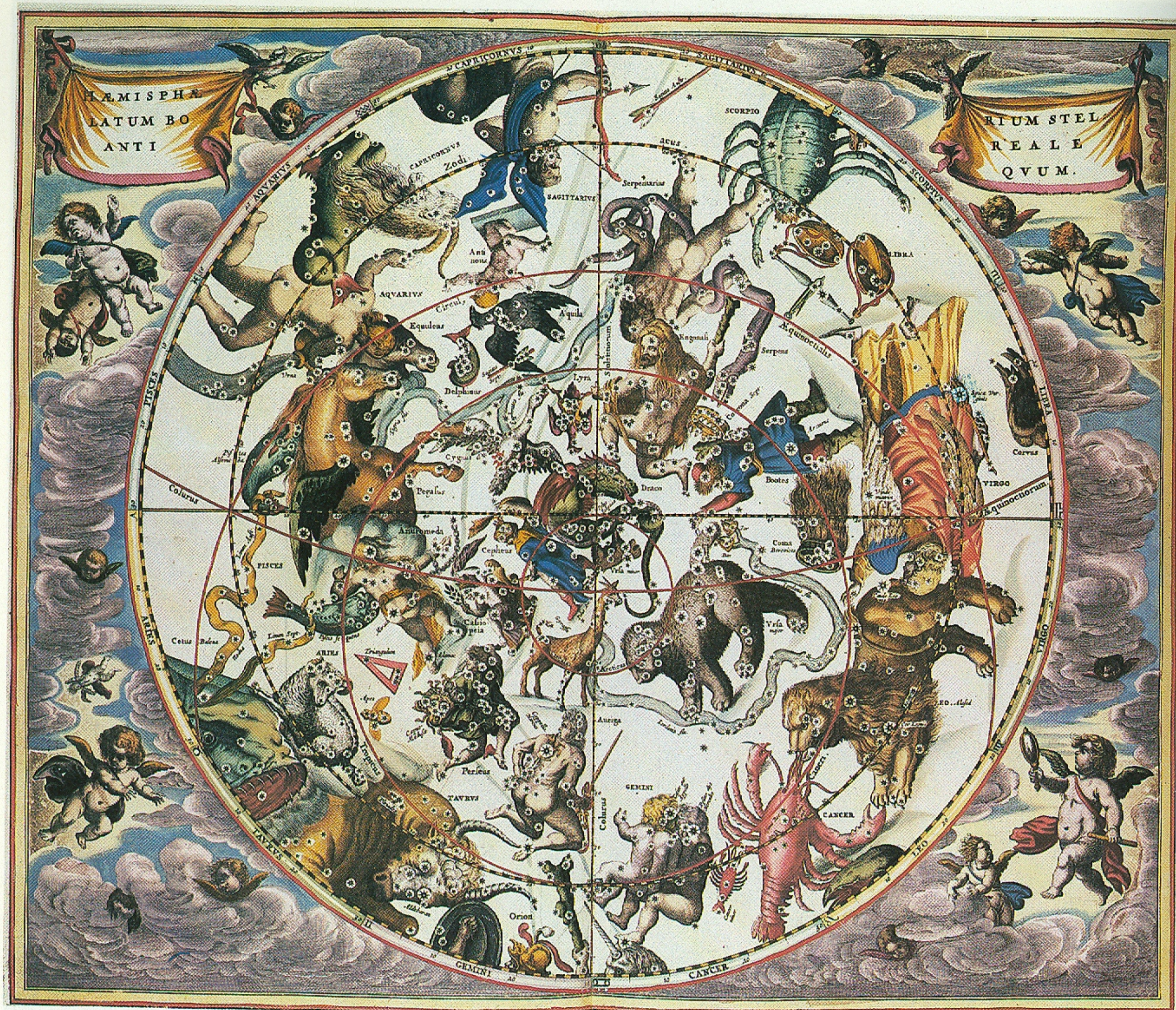

56–57. Éva-fa, ill. Mercurius nyilával átdöfött Ádám-fa mint az ős androgin női és férfi fele (Miscellanea d'Alchimia, 14. sz.)

79. Domenico di Michelino: Dante és az Isteni Színjáték (Firenze, Dóm, 1465). A háttérben az égi szféráktól keretezetten a Purgatórium hegye.

82. *Csillagtérkép Andreas Cellarius Harmonica macrocosmica c. művéből, 1661. (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest)*

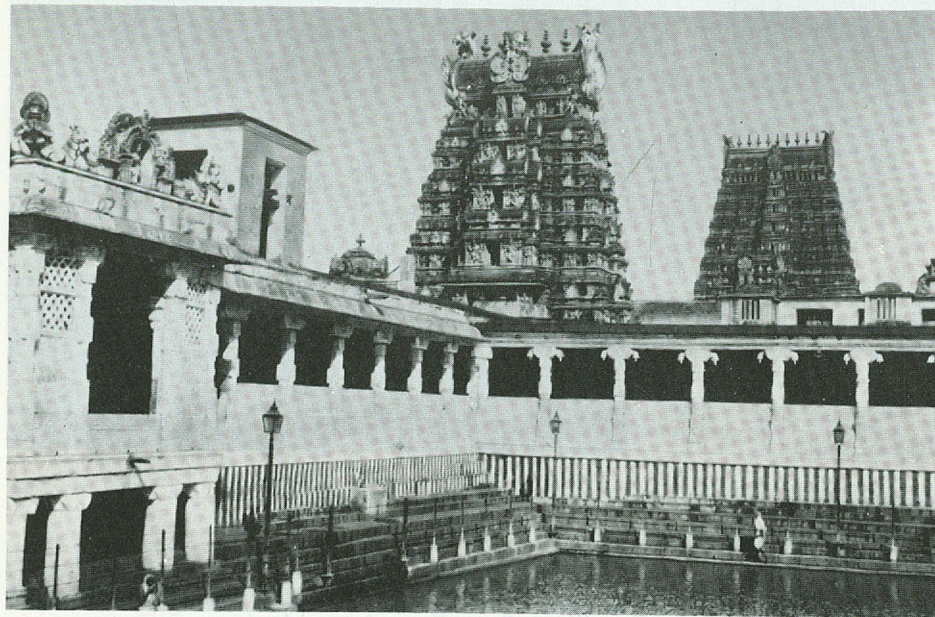

100. Fiait önnön vérével tápláló pelikán fészke a világfán (mennyezetkazetta Noszvajról, Borsod megye). A pelikánt mint a megváltás jelképét gyakran ábrázolták Krisztus keresztfájának csúcsán.

101. A bűnbeesés. Kígyógyökerű, ikeralakos világfa világtojásba zártan. (üvegfestmény, 19. sz. első fele, Románia, Museum Olteniens)

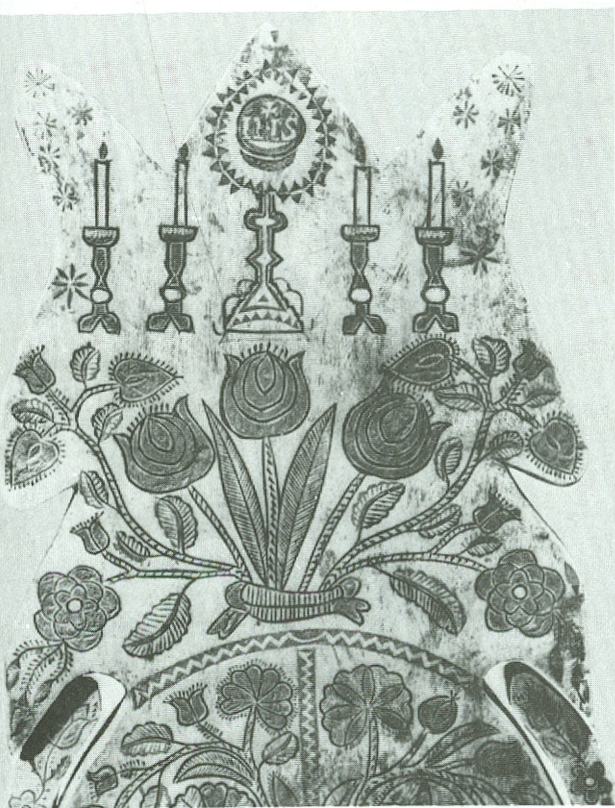

111. *Az égi tejfolyam köpülése (kődombormű, 12. sz., Angkor Vat, Kambodzsa)*

112. *A Madurai Nagytemplom részlete (12–17. sz. India)*

113. *Hórosz és Széth, a világtengely forgatói. A forgó talapzaton a világtojás (12. dinasztia korabeli dombormű után)* ▷

119. Szakállas arcú napkorong erdélyi fali sótartóról (Debrecen, Déri Múzeum)

120. Monstrancia képe tükrös hátoldalán (Nagylózsról, Néprajzi Múzeum)

РЖТВО:
ХРТОВО

◁ 131. Krisztus születése ikon (Ráckeve, Gruntovics műhelye, 1770 körüli, Szerb Egyházművészeti Múzeum, Szentendre)

132. Kazáni istenanya (17. sz. Ikon Múzeum, Recklinghausen)

133. Királyok imádása (freskórészlet a veleméri templomból, 14. sz.)

134. Mars (olasz miniatúra, 15. sz. Modena, Biblioteca Estense) ▷

180,– Ft

Legendás Árpád-házi királyunk lovagi tettei és csodái a középkori művészet és irodalom gyakran feldolgozott témái közé tartoznak.
A személye köré csoportosult emlékanyag számos vonása azonban nem annyira egyéni, mint inkább egyfajta mese- és mítosztípusba tartozó, s szerte a világon sok-sok változatban fellelhető. Hogyan kapcsolódik össze a középkor szemlélete az antikvitás és távolabbi kultúrák képzeteivel? Miként tölti be az „időnek mértékét” egy ősi „kozmikus dráma”, s az emlékezetét őrző mesei szerkezet? Tekinthetők-e valóban egy hajdanvolt csillaghit (avagy világkép) emlékének László királyunk cselekedetei? Mindezekre választ keresve számos emléket és ismeretanyagot vonultat fel a szerző, feltárva különféle mitológiák párhuzamait, s rendet teremtve az oly sokszor félreértett asztrálszimbolikai értelmezésben. Mindezekkel eddig szokatlan összefüggésben jelenik meg a képzőművészeti alkotás, mely egyben szélesebb körű társadalmi szerepét is megvilágítja.

Képzőművészeti Kiadó